

DEVLET BAŞKANININ ANAYASAL DÖNEM SINIRINI UZATAN YA DA ORTADAN KALDIRAN ANAYASA DEĞİŞİKLİKLERİNİN ANAYASA DEĞİŞTİRME İKTİDARININ KÖTÜYE KULLANILMASI BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ

“Bu günlerde sadece iki dönem yapmak moda oldu çünkü insanlar ne kadar iyi olduğunuzu önemsememeye, bir lideri iki dönem çekmenin yeterli olduğuna inanmaya başladı.” (John Kufuor, eski Gana Devlet Başkanı, 2013)

Arş. Gör. Ahmet EKİNCİ*

Arş. Gör. Aslıhan KAPLAN ARIK**

ÖZET

Bu çalışma, başkanlık dönem sınırlarını genişleten veya kaldıran anayasa değişikliklerini, anayasa değiştirme iktidarının kötüye kullanılması bağlamında incelemektedir. Modern liberal demokrasilerde norm, başkanlar halk tarafından seçilse bile, onları dönem sınırları vasıtasıyla sınırlamaktır. Dahası, ampirik veriler ve karşılaştırmalı ülke örnekleri sayesinde anlaşılmaktadır ki dönem sınırları sürdürülebilir bir demokrasi için gerekliliktir. Bununla birlikte, bazı ülkelerde, başkanlar, dönem sınırını genişleten ya da yürürlükten kaldıran anayasa değişikliklerini teşvik etmektedir. Bu ülkelerin liderleri, sınırsız tekrar seçilmenin demokrasiye uygun olduğunu savunmuştur. Bununla birlikte, bu çabanın ardındaki fikir, demokratik ve liberal bir anayasal fikrin yerine popülizm ve otoriter bir yönetim arzusuna dayanır çünkü bu çaba belirli bir kişiyi iktidarda tutmayı amaçlar. Bundan dolayı da demokratik değerler ile bağdaşmaz. Sonuç olarak bu anayasa değişiklikleri, çoğu zaman anayasacılık yöntemleri kullanılarak anayasayı ihlal etmek anlamına gelir. Yani anayasayı değiştirme iktidarının kötüye kullanılmasını faaliyetleridir. Çalışmamızda öncelikle, başkanlık dönemine sınır koymanın niçin kuvvetler ayrılığı, temel hak ve özgürlükler ve demokrasiden oluşan anayasacılık için bir gereklilik olduğunu inceledik. Akabinde ampirik veriler ışığında hangi anayasayı değiştirme yöntemlerinin başkanın görev süresi üzerindeki sınırları kaldırmak amacıyla kullanıldığını ampirik veri ışığında tahlil ettik.

Anahtar Kelimeler: Görev sınırı, başkanın görevde kalma arzusu, anayasa değiştirme iktidarının kötüye kullanılması, demokrasi, anayasa değişikliği, tali kurucu iktidar.

* Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Anayasa Hukuku Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi ahmet.ekinci@hbv.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-0803-6449 (Geliş Tarihi: 14.10.2019-Kabul Tarihi: 24.01.2020).

** Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Anayasa Hukuku Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi, aslihan.kaplanarik@hbv.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-1234-3804 (Geliş Tarihi: 14.10.2019-Kabul Tarihi: 24.01.2020).

AN EVALUATION OF THE CONSTITUTIONAL AMENDMENTS THAT EXTENDS OR ABOLISHES THE PRESIDENTIAL TERM LIMITS FROM THE PRESPECTIVE OF ABUSIVE CONSTITUTIONALISM

ABSTRACT

This study examines the constitutional amendments that extend or derogate the presidential term limit with regards to abuse of constitutional amendment power. In modern liberal democracies, the general norm is to restrain through the presidents term limits even if they are elected by the people. Moreover, it seems by virtue of empirical data and comparative country examples that the term limits are necessary for a sustainable democracy. However, in some countries, presidents encouraged constitutional amendments which aimed to derogate or extend the term limits. The leaders of these countries have defended that unrestrained re-election complies with democracy. However, the idea behind this endeavour usually be based on populism and an autocratic ruling desire rather than a democratic and liberal constitutional idea, because it aims to hold a particular person on power. Therefore it is not compatible with democratic values. As a result, these constitutional amendments mostly mean to violate the constitutions by using constitutional methods. So, they are the practices of abusing of the power to make the constitutional amendment. In our study, initially, we examined why to put a limit on the presidential term is a necessity for constitutionalism which comprises of separation of powers, democracy and fundamental rights. Then we investigated which constitutional amending methods are used to remove the restrictions on the presidential terms in the light of empirical data.

Keywords: Term limit, the president's desire to stay on office, abusive constitutionalism, abusing of the power to make constitutional amendment, constitutional amendment, derivative constituent power

GİRİŞ

ABD başkanı Obama, 2015 yılında Afrika Birliği (*African Union*) toplantısında yaptığı bir konuşmasında şu ifadeleri kullanmaktadır: “(Görevimin) ikinci dönemimdeyim. ABD Başkanı olarak hizmet etmek benim için olağanüstü bir imtiyazdı. Daha ilgili çekici veya daha büyük onur veren başka bir iş hayal edemiyorum. İşime aşığım. Fakat Anayasamıza göre tekrar aday olamam. Aslında çok iyi bir başkan olduğumu düşünüyorum. Eğer tekrar aday olursam yine kazanırım diye düşünüyorum. Fakat yapamam. Amerika’yı daha da ilerletmek için yapmak istediğim çok şey var. Kanun kanundur ve kimse kanunun üstünde değil. Başkan bile...¹”

Bu konuşma metni ilk kez dinlendiğinde, görevini terk etmek üzere olan bir ABD başkanının hüzünlü veda konuşması ile karşılaşmaktayız. Ancak konuşmanın yeri ve bağlamı titizlikle incelenmelidir. Zira konuşma, çoğunluğunu yeni sayılabilecek, demokrasisi henüz tam anlamıyla konsolide olmamış ülkelerin oluşturduğu Afrika Birliği’nde, Afrikalı liderlere karşı gerçekleştirilmektedir. ABD başkanı, hitap ettiği liderlerin görevde kalma arzularının farkındadır ve onlara anayasal sınırlara riayet etmeleri yönünde telkinde bulunmaktadır. Peki, ABD başkanı kendisinde neden bu şekilde bir telkinde bulunmak için bir teşvik hissetmektedir?

80’li yılların başlarından itibaren Latin Amerika, Doğu Avrupa ve Afrika coğrafyasında pek çok devlet, ya ilk kez ya da uzun bir otokrasi döneminin ardından tekrar, demokrasi tecrübesini yaşamıştır. Totaliter veya otoriter bir rejimi müteakip kurulan bu yeni rejimlerde demokrasi tecrübesi oldukça sınırlıdır. Bu ülkelerde yeni diktatörlerin yeşermesini engellemek adına anayasalarda başkanlar² için dönem sınırı öngörülmüştür³. Elbette dönem sınırının niteliği, ülkeden ülkeye farklılaşmaktadır. Devlet başkanı, kimi devletlerde yalnızca bir kez seçilebilmekteyken kimisinde art arda iki kez seçilme ya da anayasal süresini doldurduktan sonra⁴ belirli bir süre için bekledikten sonra tekrar aday olabilmektedir. Ancak genel kabul, devlet başkanlarının görev süresinin bir sınırı

¹ Konuşmayı dinlemek için Bkz. **BBC News**, “Obama: Nobody should be president for life”, <<https://www.youtube.com/watch?v=sjaY6ybk178>>, l.a.d.12.10.2019.

FRANCE24, <<https://www.youtube.com/watch?v=RE7X7Z0L-ek&t=11s>>, l.a.d.14.9.2019.

² Çalışma içerisinde başkanlık sistemi ve yarı başkanlık sisteminin cari olduğu hükümet sistemlerine ilişkin örnekler mevcuttur. Çalışma, halk tarafından seçilen ve yürütmeye hâkim olan devlet başkanlarına yönelmektedir. Çalışma, parlamenter sistemlere odaklanmamaktadır. Parlamenter sistemlerdeki görev sınırı sorunu ayrı bir çalışma ile ele alınmalıdır. Bu kapsamda her iki sistemde de halk tarafından seçilen ve yürütmeye hâkim olan kişileri nitelemek adına “devlet başkanı” ve “başkan” kavramları tercih edilmiştir.

³ Dönem sınırı, bir başkanın en fazla kaç kez bu göreve seçilebileceğini ifade eder.

⁴ Görev süresi, dar anlamda bir başkanın seçildiği dönem içerisinde görevde kalacağı süreyi ifade eder. Geniş anlamda ise görev süresi, başkanın anayasal olarak başkanlık makamında icra edebileceği maksimum süreyi ifade etmektedir.

olmasıdır. Bu dönem sınırları, süresi dolan devlet başkanının artık bu görevden “emekli” olması anlamına gelmektedir. Böylece devlet başkanlığı makamında meydana gelecek değişim sayesinde kimse bu makamın asıl sahibinin halk olduğunu unutmayacaktır.

Yeni demokrasilerinin pek çoğunda bu makamı elde eden devlet başkanlarının önemli bir kısmı, bu kurala riayet etmiştir. Bununla birlikte azımsanmayacak bir kısmı ise görevde kalmaya devam etmenin yollarını aramaktadır. Bu arayış ise genelde başkanlar lehine sonuçlanmaktadır. 1996’da Fujimori (Peru), 2009’da Chavez (Venezuela), 2013’te Correa (Ekvador), 2014’de Ortega (Nikaragua), 2015’te Nkurunziza (Burundi), Paul Kagame (Ruanda) ve Morales (Bolivya), 2017’de Denis Sassou-Ngueso (Congo-Brazzaville), anayasal süre sınırını ya tamamen kaldırmayı ya da üçüncü bir dönem için görevde kalmayı başarmışlardır. Bu başarıları ise bir uzlaşma ile değil, dayatma olarak adlandırılabilir. Ancak bunlar çalışmamızın kapsamı dışındadır. Anayasal yöntemler ise çeşitlilik gösterebilmektedir. *Yeni anayasa yapmak, hükümet sistemini değiştirmek, görev süresi sınırı ile ilgili hükümleri değiştirmek ya da bu kararı yüksek yargı organlarının almasını sağlamak* bu yöntemlerden biri olabilir. Her ne olursa olsun bu yöntemlerin tek bir amacı vardır; o da *mevcut devlet başkanının görevde kalma süresini uzatmaktır*. İşte Obama’nın söz konusu konuşması da bu ihtirası hedef almaktadır. Konuşma, mevcut anayasal sınırlara saygı göstermenin anayasal demokrasinin bir gereği olduğu ve söz konusu ülkelerin ancak bu şekilde demokratik toplumlar ailesinin saygın birer üyesi olabileceği mesajını vermektedir.

Anayasal düşünce, belirli temeller üzerine inşa edilir. Bunlar *kuvvetler ayrılığı, temel hak ve özgürlüklerin korunması, liberal demokrasinin inşasıdır*. Devlet başkanı için öngörülen görev sınırı ise tam da bu üç hususun korunmasını amaçlar. Zira Latin Amerika halklarının kurtarıcısı (*libertador*) Bolivar’ın ifadesiyle görevde uzun süre kalan bir lider, kendisini monark olarak hissetmeye başlar. Halk artık ona itaat etmeye, o ise onlara emirler vermeye alışacaktır. Burada ise sömürü ve tiranlığın kaynakları bulunmaktadır⁵. Bu durumdaki bir devlet başkanı, uzun süre devletin önemli makamlarına yaptığı atamalar sayesinde bürokrasiyi, akabinde ise yasama ve yargıyı baskılayarak *kuvvetler ayrılığı*

⁵ Ginsburg, Tom/Melton, James/Elkins, Zachary (2011) “On the Evasion of Executive Term Limits”, William and Mary Law Review, Vol: 52, No: 6, 2011, p. 1819-1820.

ilkesini ihlal edecektir. Keyfi uygulamaları ve “emirleri” vasıtasıyla ise *temel hak ve özgürlüklerin ihlalinin* baş aktörü olacaktır. İlaveten her seçimde devlet imkânlarını kullanmak ve/veya muhalefet partileri ile adaylarını baskılamak suretiyle görevde kalmaya devam edecek, böylelikle de *liberal demokraside* tami-ri güç bir zarar meydana getirecektir. İşte tam da bu nedenledir ki devlet başkanlarının görevde kalmak amacı ve bu amaçla gerçekleştirdiği anayasal yöntemler, anayasacılık düşüncesi ve kurucu iktidarın kurmayı arzuladığı sistemin aleyhine işlemektedir. Bu anayasal yöntemlerle oluşturulan anayasalar dışarıdan bakıldığında her ne kadar demokratik ve liberal demokrasinin unsurlarını taşıyor olarak gözüke de, bu yapılan anayasa değişikliği, literatürde “suistimalci anayasacılık” (*abusive constitutionalism*) olarak ifade edilmektedir⁶. Suistimalci anayasacılık (*abusive constitutionalism*), anayasal değişim mekanizmalarının demokrasiyi tahrip etmek amacıyla ya mevcut (yürürlükteki) anayasada değişiklik yapılmasını ya da mevcut anayasanın yeni bir anayasa ile değiştirilmesi amacıyla kullanılmasını içerir. Artık demokrasiyi ortadan kaldırmak amacıyla yıllardır kullanılan askeri darbe veya devrim gibi yöntemler günümüzde önemini kaybetmiş, otoriter ve yarı-otoriter rejim kurmak için artık anayasal araçların kullanılması giderek yaygınlık kazanmıştır. Bu anayasal araçları ise iktidardaki güçlü başkanlar ve partiler, anayasal değişmeyi, onları görevlerinden almayı çok güçleştirecek ve onların iktidarlarını kullanılmasını denetlemeye yönelik mahkemeler gibi kurumları etkisiz hâle getirecek şekilde kullanmaktadırlar. Bu şekilde yapılan anayasalar ise demokratikmiş gibi görünse de esasen demokratik düzeni yok etmek için tasarlanmışlardır. Yani artık demokratik düzen anayasal araçlarla ortadan kaldırılmaya çalışılmakta ve anayasa ile kurucu iktidarın vermiş olduğu anayasa değiştirme yetkisi kötüye kullanılmaktadır. Öncelikle kavram Türkçeye suistimalci anayasacılık olarak çevrilmiş olsa da makalede bu kavramın kullanılması tercih edilmemektedir. Çünkü anayasacılık, devlet iktidarını sınırlandırmak, denetlemek ve bireylerin temel hak ve özgürlüklerini güvence altına almak amacıyla yapılan bir faaliyettir⁷. Aksine devlet iktidarını genişletmek veya bireylerin temel hak ve özgürlüklerini ortadan kaldırmak amacıyla yapılan girişimler anayasacılık faaliyeti kapsamında değerlendirilemez. Anayasa değişikliklerinin bu amaçla kullanılmasının verilen anayasa değişikliği yetkisinin her ne kadar anayasacılık kelimesinin başına suistimalci kavramı konularak kötüye kullanılan ya da suistimal edilen bir durum olduğu ifade

⁶ Bkz. Landau, David (2013) “Abusive Constitutionalism”, University of California Davis Law Review, Vol: 47, No: 1.

⁷ Waldron, Jeremy (2012) Constitutionalism: A Skeptical View, <<https://scholarship.law.georgetown.edu/hartlecture/4/>> I.a.d. 08.01.2020.

edilmeye çalışılsa da suistimal ve anayasacılık kavramı yan yana kullanılmamalıdır. Literatürde suistimalci anayasacılık kavramı yerine Gözler, suistimal edilen şeyin anayasacılık değil anayasa değişikliği mekanizmaları olması nedeniyle “suistimalci anayasa değişikliği” kavramının kullanılabilceğini ifade etmektedir⁸. Biz makalemizde ise suistimal ile anayasacılık kavramının yan yana kullanılmaması gerektiği hususunu kabul etmekle birlikte bu kavram yerine demokratik düzeni ortadan kaldırmaya yönelik anayasa değişikliğini yapan iktidarın bu yetkisini kötüye kullanması hususuna vurgu yapmak amacıyla *anayasa değiştirme iktidarının kötüye kullanılması* kavramını kullanmayı tercih ettik.

Anayasa değiştirme iktidarının kötüye kullanılmasını engellemek noktasında yargı organlarına büyük bir vazife düşmektedir. Bu vazife ise sırf görevde daha fazla kalabilmek için kuvvetler ayrılığı, demokrasi ve temel hak ve özgürlükler pahasına anayasa değişikliği gerçekleştirmeye yönelen muvakkat bir iktidar karşısında anayasal kurumları ve kurucu iktidarın iradesini korumaktır. Bu ise görüldüğünden daha güç ve tatbiki zor bir görevdir. Zira bunun için öncelikle yargı bağımsızlığının tesis edilmiş olması ve mahkeme kararlarının hukuken ve madden bağlayıcı olduğunun içselleştirilmiş olması gerekir.

Çalışmamızın amacı, devlet başkanlarının görevde kalmak için başvurduğu anayasal yöntemlerin tespit edilmesi ve bu yöntemler karşısında, yüksek yargının iktidarı sınırlandırmak için başvurabileceği anayasa değiştirme iktidarının kötüye kullanılması anlayışının incelenmesidir. Bu nedenle çalışma iki kısma ayrılmıştır. İlk kısmında, görev sınırının mantığı ve gerekliliği, devlet başkanlarını görevde kalmaya teşvik eden sebepler ile dönem sınırının farklı anayasal görünüşleri incelenmiştir. Çalışma, başkanın bir dönemlik görev süresinin en optimal uzunluğu (dört yıl ya da beş yıl) ya da kaç dönem görev yapmasına izin verilmesi gerektiği (tek dönem ya da iki dönem) ile ilgilenmektedir. Zira çalışmanın amacı başkanın anayasal sınırlarına riayet edip etmediğidir. Bu nedenle çalışmadaki ülke incelemeleri yalnızca bilgilendirme amaçlıdır. Çalışmanın ikinci kısmında ise anayasa değiştirme iktidarının kötüye kullanılması faaliyeti kapsamında devlet başkanının görevde kalmak arzusunun hangi anayasal yöntemler vasıtasıyla hayata geçirdiği tahkik edilecektir. Bu kapsamda *yeni anayasa yapmak, hükümet sistemini değiştirmek, görev sınırı ile ilgili hükmü değiştirmek ve yüksek mahkemelerin bu doktrini başkanın görevde kalma arzusuna hizmet eder şekilde kullanılması* olarak etraflıca incelenecektir.

⁸ Gözler, Kemal (2016) “1982 Anayasası Halâ Yürürlükte Mi? Anayasasızlaştırma Üzerine Bir Deneme (Versiyon 4)”, <<http://www.anayasa.gen.tr/anayasasizlastirma-v4.pdf>> s.e.t. 08.01.2020, p.45.

I. BAŞKANLARIN GÖREVE KALMA ARZUSU VE DÖNEM SINIRI

A. BAŞKANLARIN GÖREV SÜRESİNE SINIRLANDIRMA GETİRMENİN TEORİK GEREKÇELERİ

Demokrasinin en hayati karakteri, düzenli olarak icra edilen seçimler vasıtasıyla, iktidarda meydana gelen değişimdir. Bu sayede bir kişi, hayatı boyunca hem yönetici hem de yönetilen olacaktır. Böylece herkes devletin idaresine katılmış olacaktır. Bu düşüncenin Antik Yunan ve Antik Roma dönemlerinde uygulandığı ve yöneticilerin görev sürelerine sınırlar getirildiği görülmektedir⁹.Günümüzde de başkanlık ve yarı başkanlık olarak kabul edilen ülkeler arasında bu sınırı açıkça reddeden ülkelerin oranının %10 olduğu ifade edilmektedir¹⁰. Dolayısıyla başkanın görev süresine sınır getirmek, kuvvetler ayrılığını benimsemiş modern demokrasiler için norm haline gelmiştir. Modern dönem demokrasiler bakımından ise görev sınırı hakkındaki tartışmaların ABD'nin Kurucu Babalarından Hamilton ve Jefferson arasındaki görüş ayrılıkları çerçevesinde yeniden hararetlendiği görülmektedir¹¹.

Hamilton, devlet başkanının görev süresi üzerinde bir sınırlandırma olmaması gerektiğini ileri sürmüştür. Ona göre her lider, sefî tarafından gerçekleştirilen işlemlere ön yargı ile yaklaşır. Zira o artık popüler değildir, bu nedenle seçilememiştir. Yeni başkan, eski başkan tarafından yapılan atamaları ve destek görmeyen işlemleri değiştirilmelidir ki kendisinin ona benzemeyeceğini ispat etsin. Bu ise idare yapısında değişme demektir. Buradan hareketle Hamilton, idarî sistemin istikrarı ile yürütmenin görev süresi arasında bir

⁹ Yunan şehir devletlerinin bazılarında seçimler vasıtasıyla göreve gelen kişilerin sadece yılın onda birinde bu görevde kalması öngörülmüştür. Atina'da ise yürütme konseyinde (*governing council*) bir kişi hayatı boyunca iki yıldan fazla görev alamazdı. Bunun mantığı ise bir kişinin hem yönetici hem de yönetilen olmasını sağlamaktır. Keza milattan önce 7. yüzyılda, bir başkan şehir devleti Drosos-on-Crete'de, devletin baş yöneticisi (*chiefmagistrate*) olan *Kosmos*, olarak görev yapacak kişiler için görev sınırı getiren kurallar yazılmaktaydı. Buna göre 10 yıl görev yapan bir *Kosmos*, aynı göreve tekrar seçilebilmek için en az 10 yıl beklemekteydi. Tekrar bu göreve seçilmesine ise polis karar verebilirdi. Antik Roma'da (MÖ 509-MS 29) ise seçilen görevliler için özel bir görev süresi sınırı öngörüldüğü görülmektedir. Bu dönem boyunca Cumhuriyet'in başları olan *Consul'ün* iki görevlisi en fazla bir yıl için seçilmekteydi. Ayrıca Antik Roma'da diğer devlet görevlileri için de görev sınırları öngörülmüştü. Şüphesiz her iki medeniyetin de aynı yönde düzenlemeler yapmasındaki amaç, belirli kişilerin çok fazla güç kazanmasını ve tiranlaşmasını engellemektir. Bkz. **Ginsburg/Melton/Elkins**, 1818-1819; **Eze, Kevin** (2016) "The Efficacy of Presidential Term Limits", Discussion Papers, Mandela Institute for Development Studies Youth Dialogue, Tanzania, p. 7-8.

¹⁰ **Ginsburg/Melton/Elkins**, s. 1836 Bazı ülkelerde ise başkanlara ömür boyu başkanlık verildiği görülmektedir. Kazakistan'da Nazarbayev ya da Yugoslavya'da Tito bunlardan bazılarıdır. s. 1838.

¹¹ ABD kurucularının başkanın görev süresi ile ilgili ilk planı, başkanın tek bir dönem için ve yedi yıl süreyle seçilmesi idi. Anayasa Konvansiyonunun sonlarına kadar bu hüküm yerini korumuştur. Bu ise uzun tartışmalara konu olmuştur. Bkz. **Ginsburg/Melton/Elkins**, p. 1819.

ilişki olduğunu ortaya koymaktadır¹². İstikrarın sürmesi amacıyla, görevlinin seçilmesi önünde bir sınırlandırma olmaması gerekmektedir. Bir kere başkana görevinde bir dönem verilmelidir ki becerilerini ortaya çıkarabilsin. Bu sayede halk da başkanı iş ve işlemleri dolayısıyla sınama imkânı bulur. Eğer ki beğenirse de bu görevliyi tekrar seçebilir. Kaldı ki yazara göre başkanın tekrar seçilemeyecek olmasının pek çok tehlikeleri bulunmaktadır¹³. Bununla birlikte Hamilton'un bu tezine karşı hem teorik hem de pratik nedenlere dayanan bazı argümanlar ileri sürülmüştür. Bu argümanlar, günümüzde görev sınırının teorik temellerini oluşturmaktadır.

1. Görev Sınırı Hükümet Sisteminin Bir Gereğidir.

Bir kere, süre sınırı hükümet sisteminin bir sonucudur. Parlamenter sistemlerde başbakan için öngörülmüş bir süre sınırı bulunmamaktadır. Ancak başbakan, görevine devam etmek için her daim parlamentonun güvenine sahip olmalıdır. Bu nedenle süre sınırının öngördüğünden daha büyük bir denetimin sağlandığı ifade edilebilir. Bununla birlikte devlet başkanlarının halk tarafından seçildiği sistemlerde, başkan, parlamentoya karşı siyasi olarak sorumlu değildir. Zira kuvvetler birbirinden ayrıdır. Bu da sisteme belli ölçüde bir katılık (*rigidity*) sağlamaktadır¹⁴. Başkanın görevinde devam edebilmesi için, kendisine tanınmış belirli ve normal şartlarda değiştirilemez bir süre¹⁵ söz

¹² **Hamilton, Alexander** (2008) Federalist Papers No: 72, Ed. Goldman, Lawrence, Federalist Papers, Oxford World's Classics, Oxford University Press, p. 355.

¹³ (1) Bir kere tekrar seçilemeyecek olan bir başkan, görevini layıkıyla yapmak konusunda yeteri kadar teşviğe sahip değildir. Çok az insan vardır ki belirli bir zaman sonunda görevden alınacağını bile bile bunun sorumluluklarını yerine getirmek konusunda gayretinde bir azalma olmasın. (2) Belirli bir sürenin sonunda görevden alınacağını bilen biri, aç gözlülüğe, ayrımcılığa ve hatta sömürüye kadar giden bir şekilde makamını kendi lehine kullanmaya çalışabilir. Fakat tekrar seçilmeyi düşünen biri, açgözlü olsa bile, tekrar seçilebilmek arzusuyla bu arzusuna gem vurmaya düşünür. (3) Belirli bir süre sonunda başkanın görevini terk etmesi, görevin idaresi konusunda başkanın edindiği tecrübenin avantajından toplumun yararlanmasını engeller. Bir yöneticiden tecrübeli olması beklenir. Ancak tecrübe kazanmış bir yöneticiden ise görevi bırakmasının talep edilmesi toplumun zararlıdır. (4) Buradan hareketle, olağanüstü durumlarda, kamu menfaatinin gerektirdiği en hayati konularda tecrübeli liderlerin olmamasıdır ki her ulus belirli dönemlerde bu olağanüstü durumları tecrübe etmiştir veya edecektir. Hele ki bir savaş ya da benzeri bir durumun ortasında başkan değişikliği olması toplum için yıkıcı olacaktır. (5) Başkanların sık değişmesi, idarede sürekli değişiklik olması anlamına gelecektir. Her başkan kendi tedbirlerini ve kendi personelini istihdam etmek ister. Bu da istikrarı ortadan kaldıracaktır. Bkz. **Hamilton**, p. 355-357.

¹⁴ **Shugart, Matthew Soberg/ Carey, John** (1992) Presidents and Assemblies, Constitutional Design and Electrol Dynamics, Cambridge University Press New York, p. 29; **Linz, Juan J** (1995) "Başkanlık Sisteminin Tehlikeleri", Çev. Ergun Özbudun, Demokrasinin Küresel Yükselişi, Ed. Diamon, Larry/Plattner, Marc F. Yetkin Yayınları, p. 155; **Mainwaring, Scott** (1993) "Presidentialism, Multipartyism, and Democracy: The Difficult Combination", Comparative Political Studies, p. 207-208; **Tunç, Hasan/ Yavuz, Bülent** (2009) "Avantaj ve Dezavantajlarıyla Başkanlık Sistemi", TBB Dergisi, Sa. 81, s. 19.

¹⁵ Başkanlık sistemlerinde görev sınırı her ne kadar sabit ise de günümüzde başkanların bu süreyi tamamlamasının garanti olmadığı görülmektedir. Bu ise başkanın parlamento ile olan ilişkilerinden ya da popülaritesindeki dramatik düşüşlerden kaynaklanabilir. Detaylı bilgi için Bkz. **Ekinci, Ahmet** (2019) "Latin Amerika Ülkele-

konusudur. Böylelikle başkan, kısa dönem maliyetlerinden kurtulur ve uzun dönem planlamaları yapabilir. Ancak başkanın bir dönem sınırı ile sınırlandırılmamış olması durumunda söz konusu katılık, parlamento tarafından denetlenemeyen ve yürütme görevini sürekli işgal etme potansiyeli bulunan bir başkan figürü oluşturacaktır. Bu nedenle parlamenter sistemin aksine kuvvetler ayrılığı sistemlerinde başkan için bir dönem sınırı öngörülmesi gerekmektedir¹⁶. Kaldı ki cumhurî rejim ile idare edilen parlamenter sistemlerde dahi devlet başkanının görev süresi üzerinde sınırlar olduğu görülmektedir. Her ne kadar Cumhurbaşkanı'nın yetkileri seremonik olsa da, eğer ki halk tarafından seçilmesi kabul edilmiş ise bu sistemlerde Cumhurbaşkanı, başbakan aleyhine yetkilerini genişletmek isteyecektir¹⁷.

Başkanlık sistemi ile dönem sınırının birbiri ile özdeşleşmesi, Latin Amerika halklarının bağımsızlıklarını kazanması ile örtüşür. Zira ilk kez bu ülkelerin anayasalarıyla birlikte devlet başkanları için dönem sınırı, anayasal olarak getirilmiştir¹⁸. Bu tercihin düşünsel alt yapısı Bolivar tarafından, 1819 yılındaki Venezuela Kongresi'nde, şu şekilde ortaya konulmuştur: *Hiçbir şey, bir vatandaşın geniş bir dönem için gücü alıkoymasına izin vermektense daha tehlikeli değildir. Halk ona itaat etmeye ve o da onlara emirler vermeye alışır; Burada tiranlık ve sömürünün kaynakları bulunmaktadır... Vatandaşlarımız, haklı olarak, onları uzun süredir yönetmekte olan yöneticilerinin sonsuza dek yöneteceklerinden korkmalıdır*¹⁹.

rinde Başkanın Sorumluluğunu İşletmek İçin Parlamentoların Kullandığı Araçlar”, TBB Dergisi, 144. Sayı, p. 13-57.

¹⁶ **Serrafero Daniel** (2010) “Reeleccion Presidencial en America Latina: Evolucion y Situacion Actual”, Comunicacion del Academico Mario D. Serrafero en Sesión Privada de la Academia Nacional de Ciencias Morales y Políticas, el 25 de Agosto de 2010, Buenos Aires, p. 227-228; **Carey**, p. 123; **Zovatto, Daniel** (2014) “Reeleccion, Continuidad e Hiperpresidencialismo en America Latina”, Brookings, <<https://www.brookings.edu/es/opinions/reeleccion-continuidad-e-hiperpresidencialismo-en-america-latina/>>, l.a.d.15.9.2019; **Comisión de Venecia** (2018) Informe Sobre los Limites a la Reeleccion, Part I Presidentes, Centro de Estudios Constitucionales Tribunal Constitucional del Peru, p. 88.

¹⁷ **Comisión de Venecia**, p. 87-88.

¹⁸ **Maltz, Gideon** (2007) “The Case for Presidential Term Limits”, Journal of Democracy”, Vol: 18, No: 1, p. 128.

¹⁹ Bununla birlikte Bolivar, 1826'da başkanlık yaptığı dönemde, ömür boyu başkanlığı savunmuş ve talep etmiştir. Zira bu şekilde siyasi ve sosyal istikrarın sağlanacağına inanmıştır. Bkz. **Baturo, Alexander** (2010) “The Stakes of Losing Office, Term Limits and Democracy”, British Journal of Political Sciences, Vol: 40, No: 3, p. 637; **Carey, John** (2003) “The Reelelection Debate in Latin America”, Latin American Politics and Society, Vol: 45, No: 1, s. 121; **Ginsburg, Melton, Elkins**, p. 1819-1820.

2. Görev Sınırı Kuvvetler Ayrılığı ve İnsan Haklarını Koruma İdealinin Bir Gereğidir.

Bir diğer argüman, görev süresine bir sınırlandırma getirilmeyen başkanın *tiranlık ve despotizm ile idare etmeye* çalışacağıdır²⁰. Bu yönde Jefferson, yürütme tutkusunun önüne geçilebilmesi için dönem sınırının şart olduğunu savunmuştur²¹. Bir cumhuriyetin temel esasları arasında *kuvvetler ayrılığı, hükümet eylemlerinde aleniyet ve şeffaflık* yer almaktadır. Zira halkın tercihlerini özgürce yerine getirebilmesi için *temel hak ve özgürlüklerin korunması ve azınlık haklarına saygı gösterilmesi* bir ön gerekliliktir²². Ancak kendini yönetme anlayışına sahip olmayan ve cumhuriyetin erdeminden henüz bihaber olan toplumlarda *başkanın dönem sınırına sahip olmaması, tiranlık ve sömürü düzeni için en elverişli ortamlardır*.

Sistem içerisinde belirli ölçüde kurumsallaşma sağlanamamış ise sistemin işleyişi “kişiler” aracılığıyla sağlanır. Bu da zamanla iktidarın kişiselleşmesine, kişinin ise otoriterleşmesine sebebiyet verir²³. Otokrat bir liderin yapacağı ilk şey, kendisini sınırlandırdığını düşündüğü devletin diğer organlarını baskılamak olacaktır. Güce erişen ve uzun süre görevde kalan bir lider, artık buradan ayrılmak istemeyecek, adeta monark benzeri bir başkan olacaktır²⁴. Hele ki anayasal olarak sahip olduğu -atama veya kararname çıkarma gibi- önemli yetkiler de bulunmakta ise *kuvvetler ayrılığı* prensibinden esaslı bir şekilde uzaklaşılacaktır. Kuvvetler ayrılığının ortadan kalktığı ve giderek güçlenen bir otokratın olduğu sistemlerde ise *özgürlükler zaten korunamaz*²⁵. Fakat etkili bir dönem sınırının öngörüldüğü sistemlerde, bu mekanizma, başkanın eylemlerini kontrol etmek için bir tedbir olarak karşımıza çıkar. Bu

²⁰ **Comisión de Venecia**, p. 88.

²¹ Hamilton ve Jefferson arasında geçen başkanın görev süresine sınır getirilip getirilmemesi hakkındaki yoğun tartışmalar sonunda, başkanın dönem sınırı ile ilgili hüküm anayasa metninden çıkarılmıştır. Bununla birlikte ABD'nin ilk başkanı Washington, bu görevi iki kez üstlendikten sonra tekrar aday olmayarak ABD'de iki dönem kuralının gelenekleşmesine öncülük etmiştir. Franklin Roosevelt'in bu göreve üç kez seçilerek geleceği bozmasından sonra ise 1951'de bu kuralın anayasa metnine dâhil edildiği görülmektedir. Bkz. **Baturo**, p. 636-637; **Ginsburg/Melton/Elkins**, p. 1819; **Carey**, p. 121.

²² **Serafero, Mario D.** (2011) “La Reeleccion Presidencial Indefnida en America Latina”, *Revista de Instituciones Ideas y Mercados*, No: 54, p. 241-242.

²³ Serafero, ABD ve Latin Amerika ülkelerini karşılaştırmaktadır. ABD'de başkan güçlü olmasına ve tekrar seçilebilmesine karşın, ülkenin güçlü federal sistemi, Kongre ve bağımsız yargının başkanı sınırlandırdığını ve ülkede kurumsallaşmanın gerçekleştirilmesine imkân sağladığını ifade eder. Ancak Latin Amerika ülkelerinde bu fren ve denge mekanizmalarını ya yoktur ya da gerektiği gibi işlememektedir. Bu nedenle Latin Amerika ülkeleri için sınırsız tekrar seçilme kuralının kabul edilmesi, vahim sonuçlar üretebilecektir. **Serafero**, (2011), p. 227-228; **Zovatto, Daniel** (2009) ‘La ola Reeleccionista en America Latina’, *La Nacion*, <<https://www.lanacion.com.ar/opinion/la-ola-reeleccionista-en-america-latina-nid1161230>>, l.a.d.15.9.2019.

²⁴ **Comisión de Venecia**, p. 86; **Maltz**, p. 131; **Eze**, p. 14.

²⁵ **Serafero**, (2011), p. 241-242; **Maltz**, p. 130.

tedbir, sadece başkanın anayasal olarak sahibi olduğu geniş anayasal yetkilerin kullanılmasının hep aynı kişi tarafından kullanılmasını engellemekle kalmaz. Ayrıca etkili bir dönem sınırı, belirli bir başkanın görev süresi ile yüksek mahkemelerin yargıçları gibi diğer devlet organlarının üyeleri ile bağımsız idari otoritelerin yöneticilerinin görev sürelerinin nadiren tesadüf etmesini sağlar. Böylece başkanlar, bu yargıçların ya da yöneticilerin faaliyetlerini keyfi bir biçimde baskılamak imkânı bulamaz. Başkanın belirli bir süre sonra gidecek olması, özellikle yargı olmak üzere devletin diğer iki organının bağımsız bir şekilde görevlerini ifa etmesine imkân tanır²⁶. *Bu sayede halk, kişilere değil kurumlara önem verecektir. Zira kişiler gidici fakat sistem ve kurumlar kalıcıdır. Erkların birbiri üzerinde kişisel arzularla baskı kurması ve kuvvetler ayrılığının ihlal edilmesi kendiliğinden engellenir*²⁷.

Belki de bundan dolayıdır ki Bolivar'ın uyarıları, sonradan Latin Amerika'da yaşanacak olan diktatörlükler için bir ön-uyarı hüviyetine sahiptir. Zira kıta uzun yıllar boyunca diktatörlüklerden çekmiştir. Bu nedenle Latin Amerika ülkelerinin anayasal pratiği içerisinde diktatörlükler ile mücadele edebilmek için başkanlara dönem sınırı getirmek alışkanlık haline gelmiştir²⁸. Örneğin 1853 tarihli Arjantin Anayasası'na dönem sınırı getirilmesinin ardından 1830'lar ve 1840'lardaki Juan Manuel de Rosa'nın, 1917 Meksika Anayasası'nda dönem sınırının kabul edilmesinin ardında ise Porfiro Diaz'ın iktidarları dönemindeki tecrübeler etkili olmuştur²⁹. Bununla birlikte başkanın görevi üzerindeki sınırlandırmalar kıtanın tamamına sirayet etmiştir³⁰. Ancak bu örnekler Latin Amerika kıtası ile de sınırlı değildir. Örneğin 90'lar ile birlikte demokratikleşme evresine giren Afrika kıtasında da, başkanlar için dönem sınırının kabul edildiği görülmektedir. Şüphesiz bu tercih, otoriter yöneticilerin acı tecrübelerine neden olan uzun dönemli başkanlıklarının bir sonucudur³¹.

Görev süresi üzerinde etkili bir sınır olması durumunda iktidar kişiselleşmeyecektir. Zira başkan, seçildiği anda bu görevi bırakacağını bilecektir. Bu sayede daha en baştan diktatörleşme eğilimleri göstermeyecek, ılımlı kişilerin

²⁶ Bkz. **Kolombiya Anayasa Mahkemesi Kararı** (2010), Sentencia: C-141/2010, *Başlık 6.3.6.1.1. La segunda reeleccion y los periodos de los altos dignatarios estatales.*

²⁷ **Tull, Denis M/Simons, Claudila** (2017) "The Institutionalisation of Power Revisited: Presidential Term Limits in Africa", *Africa Spectrum*, Vol: 52, No: 2, p. 90.

²⁸ **Penfold, Michael/ Corrales, Javier/Hernandez, Gonzalo** (2014) "Los Inevitables: La Reeleccion Presidencial y Los Cambios Constitucionales en America Latina", *Revista Ciencia Politica*, Vol: 34, No: 3, p. 538-539; **Serrafero**, (2010), p. 5; **Comisión de Venecia**, p. 87.

²⁹ **Maltz**, p. 131; **Carey**, p. 122 vd.

³⁰ **Carey**, p. 122 vd.

³¹ **Tull/Simons**, p. 80.

bu görevi tercih etmesi sağlanabilecektir. Böylelikle henüz kurumsallaşmamış sistemlerin de diktatörlüğe dönüşmesi engellenmiş olacaktır³². İktidar partisi dahi, dönem sınırı sayesinde, halk tarafından bilinirliği eski başkan kadar olmayan yeni bir aday ile yarışmak zorunda kalacaktır. Bu durumda her seçim döneminde tekrar yeni politikalar üretmek ve halkın oyuna talip olmak zorunda olan iktidar partisi, demokrasi dışı yollara tevessül etmekten çekinecektir³³.

3. Görev Sınırı Demokratik Devlet Düşüncesinin Bir Gereğidir.

Dönem sınırına karşı çıkanlar sürekli demokrasiye vurgu yapmaktadır. Demokrasinin halkın istediği kişileri iktidara taşıyabilmesi olduğunu iddia etmektedirler. Onlara göre halk istikrar istemektedir. Dolayısıyla aynı liderler görevde kalmaya devam etmelidir³⁴. Aksi halde görevli başkanın *seçilme ve kamu politikalarına katılma hakkı* ihlal edilmektedir. Bir kişi, halk istediği müddetçe iktidarda kalabilmelidir. Hem böylelikle görevli her seçimde seçmene hesap vermek zorunda kalacaktır. Böylelikle başkanın hesap verebilirliği de sağlanmış olacaktır. Kaldı ki günümüzde Honduras, Nikaragua ve Bolivya gibi ülkelerin yüksek yargı organlarının da bu gerekçeyle anayasalarında yer alan dönem sınırını “anayasaya aykırı” bularak iptal ettikleri görülmektedir³⁵. Buna karşın genel kabul, modern liberal demokrasi anlayışının, başkanların görev sürelerine sınırlandırma getirmeyi teşvik ettiği yönündedir.

Seçilme hakkı, ne antik Yunan ve Roma ne de modern demokrasiler açısından mutlak bir hak değildir. Seçme ve seçilme hakkının düzenlendiği uluslararası belgelerde seçme ve seçilme hakkının devletler tarafından korunması, hakkın kullanılabilmesi için gerekli düzenlemelerin gerçekleştirilmesi öngörülmektedir. Bu kapsamda herkesin kamu politikalarına doğrudan veya özgürce seçtikleri temsilcileri aracılığıyla katılma hakkı olduğu, dönemsel olarak icra edilen, evrensel ve eşit oy ilkeleri çerçevesinde, seçmenlerin iradesini özgürce ifade edebilmeleri için gizli oy usulünün kullandığı seçimlerde oy

³² Örneğin Zimbabve'nin uzun dönem iktidarda kalmış olan lideri Mugabe, yirmi yıl önce iktidarını barışçıl yöntemlerle devretmiş olsa idi ülkenin bu kadar yıkıcı bir şekilde demokrasiden uzaklaşması engellenebilirdi. Ya da Maltz'a göre, Putin, önümüzdeki on yıl içerisinde hala görevde kalmaya devam ederse sistemin daha da otoriterleşeceğini ifade etmektedir. (Süreler ile ilgili bilgi, mevcut makalenin kaleme alındığı tarihe uyarlanmıştır). Bkz. **Maltz**, p. 131.

³³ **Eze**, p. 13.

³⁴ **Eze**, p. 11.

³⁵ **Bolivya Çokuluslu Anayasa Mahkemesi (Tribunal Constitucional Plurinacional) Kararı** (2017) Sentencia 0084/2017, 28 de Noviembre 2017.

kullanma ve seçilme hakları bulunmaktadır³⁶. Uluslararası sözleşmeler, seçme ve seçilme hakkına sınırlandırmalar getirilebileceğini öngörmektedir. Bu sınırlandırmalar, yaş, ikamet, medeni veya akli yeterlilik, yargı kararıyla sınırlandırılmamış olmak ve milliyet gibi makul ve meşru bir amaca dayanan sınırlandırmalar olabilir. Ancak bazı ulusal yüksek yargı organlarının yorumladıkları şekliyle bunlar dışında bir sınırlandırma getirilemeyeceği ileri sürülemez. Bu sınırlandırmalar, seçmenin iradesini objektif bir şekilde yansıtabilmesi, hem seçmen hem de *adaylar arasında bir ayrımcılığın engellenmesi*³⁷ ya da anayasacılık düşüncesine hâkim olan *kuvvetler ayrılığı ve temel hak ve özgürlüklerin korunması* gibi meşru amaçlara yönelmelidir³⁸. Kaldı ki AİHM dahi *Gitonas ve diğerleri vs Yunanistan* kararında, seçilme hakkının sınırsız olmadığını, sözleşmeci devletin makul ve orantılı olmak kaydıyla sınırlar getirebileceğini ifade etmiştir³⁹. İlginçtir ki Boliviya Anayasa Mahkemesi'nin de kararına dayanak gösterdiği Amerikalılar Arası İnsan Hakları Mahkemesi'nin (*Ame-İHM*) *Yatama vs. Nikaragua* kararı incelendiğinde, benzer bir sonuç çıkmaktadır. Zira mahkeme, hakkın kullanımını zayıflatan sınırlandırmaların öngörülemediğini kabul etmekle birlikte *ayırıcı olmaması, makul nedenlere dayanması, demokratik bir toplumda gerekli olması ve amaçla orantılı olması durumunda sınırlandırmaların öngörülebileceğini* ifade etmektedir⁴⁰.

Yani sözleşmelerde seçilme, ya da geniş anlamıyla kamu politikalarına katılma hakkı⁴¹ düzenlemektedir. Buna karşın hiçbir uluslararası sözleşmede *zaten seçilmiş bir görevlinin* tekrar seçilme hakkı olduğu düzenlenmemektedir. Tekrar seçilme olgusunun bir insan hakkı olarak içselleştirilebilmesi ise ancak sosyal bir kabulü ve devletin bu kabulü anayasal olarak düzenlemesini gerekti-

³⁶ Bkz. 1948 tarihli İnsan Hakları Evrensel Bildirisi, md 21; 1966 tarihli Uluslararası Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi, md 25; A1969 tarihli Amerikalılar Arası İnsan Hakları Sözleşmesi, (md 23(1b)).

³⁷ Nikaragua'da Yüksek Mahkeme'nin oldukça tartışmalı bir kararı sonrasında (*bu kararın yürütüldüğü siyasi süreçte ilerde değinilecektir*) ülkede başkan için öngörülen dönem sınırı kaldırılmıştır. Akabinde ise Ortega 2011 yılında üçüncü kez aday olmuş ve seçilmiştir. Bu süreçte Fabio Gadeada Bağımsız Liberal Parti'nin (*Partido Leberal Independiente*) başkan adaydır. Gadea, bu seçimde Ortega'nın tekrar aday olmasının onun seçilme hakkına ihlal oluşturduğu iddiasıyla Amerikalılar Arası İnsan Hakları Komisyonu'na başvurmuştur. Komisyon söz konusu iddiaları *prima facie* incelemiştir. Yani derinlemesine bir değerlendirme yaparak başvurucunun hakkının ihlal edildiğine karar vermemiştir. Bununla birlikte başvurucunun haklarının kabul edilebilir olduğuna hükmederek Ame-İHM'e dosyayı sevk etmiştir. Bununla birlikte Mahkeme'nin komisyonun ihlal ihtimaline karşılık gelen değerlendirmelerini dikkate alacağı kuşkusuzdur. Bununla birlikte Mahkeme'nin kararının henüz açıklanmadığı görülmektedir. Bkz. **Orias, Ramiro** (2019) "La Reeleccion de Indefinida de Daniel Ortega ante la CIDH", *Justicia en las Americas*, 2019, <<https://dplfblog.com/2019/02/21/la-reeleccion-indefinida-de-daniel-ortega-ante-la-cidh/>>, I.a.d. 21.9.2019.

³⁸ **Comision de Venecia**, p. 72, 76.

³⁹ Bkz. **AİHM Kararı**, *Gitonas ve Diğerleri vs. Yunanistan*, Başvuru No: 18747/91; 19376/92; 19379/92.

⁴⁰ Bkz. **Ame-İHM Kararı**, *Yatama vs. Nicaragua*, Judgment of June 23, 2005 (Preliminary Objections, Merits, Reparations and Costs).

⁴¹ **Comisión de Venecia**, p. 79.

rir⁴². Afrika kıtası dâhil olmak üzere modern demokrasilerin çoğunda ise bu olgu ne sosyal⁴³ ne de anayasal bir kabul değildir⁴⁴.

Ampirik veriler de bu sınırlandırmaların meşruiyetini ortaya koyar cinstendir. Zira görevli başkanın yarışmadığı boş pozisyon (*open seat*)⁴⁵ seçimlerinin *demokrasinin niteliğini* artırıcı bir etkiye sahip olduğu görülmektedir. Bunun birkaç izahı vardır. Öncelikle dönem sınırının olmadığı ya da bu sınırın başkan tarafından uygulanmadığı sistemlerde başkan, seçimi kazanmak için gayri resmi yollara başvurabilir. Yolsuzluk, rüşvet ya da seçimlere hile karıştırılması gibi yollar dahil olmak üzere başkan, elinin altındaki devlet imkânlarını seçimleri tekrar kazanmak için harcayacaktır. En iyi ihtimalle başkanın, devletin ekonomik imkânlarını daha fazla oy elde etmek amacıyla kullanacağı kuşkusuzdur⁴⁶. Seçim görevlileri ise mevcut başkanın baskısı karşısında nadiren tarafsız kalabilir. Bu durumda halkın adaylar arasında özgürce bir seçim yapabildiği şüphelidir. En demokratik sistemlerde dahi sürekli aday olan bir başkan, halkın tercihleri üzerinde madden olmasa bile psikolojik bir etki oluşturmuş olacaktır. Bu ise bir adayın gerçekten seçilme fırsatını elde etmesini engeller⁴⁷. Yani seçilme hakkına esas engel, bir görevlinin sürekli tekrar seçilebilmesidir. Bu nedendir ki Venedik Komisyonu, başkanlık seçimlerine dönem sınırı getirmenin demokratik bir toplumu korumak için gerekli olduğunu, bu yönüyle de başkanların tekrar seçilme ve kamu idaresine katılma hakları karşısında, dönem sınırının demokrasiyi, insan haklarını ve hukuk devletini korumak gibi bir *meşru amacı bulunduğunu* savunmaktadır⁴⁸.

Boş pozisyon seçimlerinde başkanın seçimleri manipüle etmek için doğrudan bir sebebi yoktur. Kendi partisinin başkan adayı bile olsa, kendi

⁴² **Comisión de Venecia**, p. 80-82.

⁴³ Afrika ülkelerini kapsayan kamuoyu araştırmaları, araştırmanın kapsamındaki ülkelerin vatandaşlarının %70 oranında dönem sınırını desteklediğini ortaya koymaktadır. Bkz. **Eze**, s. 12

⁴⁴ **Donnelly, Jack** (1995) İnsan Hakları, Yetkin Yayınları, Çev. Erdoğan Mustafa/Korkut, Levent, Ankara, s. 27 vd.

⁴⁵ Cheeseman, boş pozisyon nitelemesini, mevcut görevli başkanın aday olmadığı seçimler için yapmaktadır. Bkz. **Cheeseman, Nic** (2010) "African Elections as Vehicles For Change", *Journal of Democracy*, Vol: 21, No: 4, p. 140.

⁴⁶ Politikacı (patron) ve seçmen (client) arasındaki bu ilişkiye patronaj ilişkisi adı verilmektedir. Bu ilişki kapsamında politikacı, seçmene gıda yardımı ya da kamu görevi sağlama, seçim bölgesine yol, okul, cami, elektrik imkânlarının temini olabileceği gibi devlet ile seçmen arasında bir sözleşme ilişkisi kurulması, kamu ihalelerinden yararlanma ya da kamu bankalarından daha kolay kredi imkânı elde etme şeklinde de gerçekleşebilir. Bkz. **Heper, Metin/Keyman, Fuat** (1998) "Duble-Faced State: Political Patronage and the Consolidation of Democracy in Turkey", *Middle Eastern Studies*, Vol: 34, No: 4, p. 262; **Sayarı, Sabri** (2014) "Interdisciplinary Approaches to Political Clientelism and Patronage in Turkey", *Turkish Studies*, Vol: 15, No: 4, p. 665; **Bircan, Çağatay/Saka, Orkun** (2019) "Lending Cycles and Real Outcomes: Costs of Political Misalignment", *BOFIT Discussion Papers*, 1/2019, p. 1 vd.

⁴⁷ **Ame-İHM Kararı**, Caso Luna Lopez vs. Honduras, Fondo, Reparaciones y Costas, Sentencia de 10 de Octubre de 2013, Serie C No: 269, parag. 142.

⁴⁸ **Comisión de Venecia**, p. 89-90.

aday olduğu durumdaki kadar seçimlere müdahil olmayı istemez. Kaldı ki parti içi rekabetin de söz konusu olduğu durumlarda başkan, seçimlerde taraf-sız kalacaktır. Bu durumda görece adil ve liberal bir seçim atmosferi oluşur. Bu atmosfer içerisinde siyasal katılma ve rekabet de artacaktır. Siyasal rekabet içerisinde muhalefet partilerinin de seçimleri kazanma ihtimalleri belirir.

1990-2009 yılları arasındaki Afrika seçimlerini incelendiğinde şu sonu- ca ulaşılmaktadır: Başkanlık pozisyonu boş olduğunda muhalefet partilerinin seçimi kazanma ihtimali, mevcut başkanın tekrar aday olduğu seçimlere göre dört kat daha fazladır. Boş pozisyon seçimlerinde, iktidar partisi seçimleri kazansa bile oy oranının ortalama %10 düştüğü tespit edilmiştir⁴⁹. Bu durum- da muhalefet de iktidarı elde etmek için demokratik olmayan yöntemlere baş- vurmuyacak, sadece sırasını bekleyecektir. Bu sayede muhalefet, iktidar olmayı amaçladığından, demokratik olmayan yollara tevessül etmekten kaçınır. Böy- lece siyasal rekabetin yumuşaması da beklenir⁵⁰. Buna paralel olarak, otoriter bir rejim sonrasında muhalefetin kazandığı seçimler, devamı garanti edileme- se de, demokratikleşmenin ilk adımı olarak gösterilmektedir⁵¹.

Meseleye aksi yönden bakıldığında, bir rejimde mevcut başkanın seçil- me sınırını tamamen kaldırmak istemesi ya da bu sınıra riayet etmesi doğru- dan rejimin demokratikliği konusunda fikir vermektedir. Yani *bu kurala uy- mak ya da uymamak, demokrasinin turnusol kağıdıdır*⁵². Tull ve Simons, Free- dom House verilerinden yararlanarak, Afrika'da dönem sınırına riayet eden ülkelerin⁵³ bu sınıra riayet etmeyerek bu sınırı anayasal yollarla da olsa değiştirmeye, uzatmaya çalışan rejimlere kıyasla daha yüksek demokrasi puanına sahip olduğunu tespit etmiştir⁵⁴. Görev süresini uzatmak isteyen liderler ise otokrat olarak nitelenen liderlerdir⁵⁵. Hele ki dönem sınırının olmadığı ya da kaldırıldığı sistemler, seçimsel otoriter rejimlerin en açık örneğidir. Maltz'ın

⁴⁹ **Baturo**, p. 637; **Cheeseman**, (2010), p. 142.

⁵⁰ **Cheeseman, Nic** (2016) "Africa-Presidential Term Limits and the Third Term Tragedy", <https://presidential-power.com/?p=4874>, 2016, l.a.d.15.9.2019.

⁵¹ Kenya'da Moi rejimi sonrasında 2002 seçimlerinde muhalefetin kazandığı seçimler, Gana'da 2000 ve 2008 seçimleri de buna örnektir. Bkz. **Cheeseman**, (2010), p. 147-150.

⁵² **Baturo**, p. 635.

⁵³ Anayasal sınıra riayet edilen ya da değiştirmeye çalışsa da parlamento ya da ordunun engel olduğu ülkelerde demokrasi puanı sırasıyla 10.17 ve 5.60'dır. Bu ülkeler şunlardır: (Başkanın kurala riayet ettiği ülkeler) Benin, Bostvana, Vape Verde, Gana, Kenya, Mali, Mozambik, Namibya, Sao Tome ve Pricipe, Sierra Leone, Tan- zania, Zambiya, (başkan kuralı değiştirmek istese de başaramadığı ülkeler), Burkina Faso, Malavi, Nijerya. **Tull/Simons**, p. 86.

⁵⁴ Anayasal sınırları mahkeme kararı ya da anayasayı değiştirerek aşmaya çalışan ülkelerin demokrasi puanı ortalama 6.50'dir. Bu ülkeler şunlardır: Namibya (1999),Togo (2992), Cameroon (2008), Djibouti (2010), Ruanda (2015), Burkina Faso (1997), Guinea (2001), Chad (2005), Uganda (2005), Sudan (2005), Niger (2009), Ruanda (2015), Congo-Brazzaville (2015) referandum/parlamento onayı vasıtasıyla anayasa değişikliği ya da yeni anayasa yoluyla dönem sınırını aşan ülkelerdir. Buna karşın Senegal (2012) ve Burundi (2015), yargı kararıyla dönem sınırını aşmıştır. Bkz. **Tull/Simons**, p. 86-87, 93.

⁵⁵ **Cheeseman**, (2016).

araştırması, seçim sınırını tamamen kaldıran rejimler arasında demokratik ülkeler olmadığını fakat seçimsel otoriter rejim olarak kabul edilebilecek ülkelerin %23'ünün bu ülkeler arasında yer aldığını ortaya koymuştur⁵⁶. İlginçtir ki bu ülkelerde seçimleri hep aynı iktidar kazanmaktadır. Ancak aynı ülkelerde 2015 tarihinde gerçekleştirilen anket çalışmaları, halkın başkanın görev süresine sınır getirilmesini desteklediğini göstermektedir. Bundan çıkarılabilecek en temel sonuç şudur ki başkanın seçimi üzerine sınır getirilmemesinin demokratik olduğunu ileri sürenler, halka rağmen iktidarda kalmaya devam edenlerdir⁵⁷. Bu da göstermektedir ki konunun demokrasi ile ilgili bulunmamasıdır.

B. GÖREV SINIRININ FARKLI ANAYASAL GÖRÜNÜMLERİ VE OPTİMAL GÖREV SÜRESİNİ TESPİT ETMEK

Ülkelerin devlet başkanının görev süresi konusundaki tercihleri değişiklik göstermektedir. Peki, bu tercihler nasıl kategorize edilebilir? Bu noktada 5'li bir ayırım yapılmaktadır. Bu ayırım şu şekildedir⁵⁸:

“1. Başkanın tekrar seçilmesinin yasak olduğu sistemler

2. Başkanın bir dönem görev yaptıktan sonra tekrar seçilebilmek için belirli bir süre beklediği sistemler

3. Başkanın art arda iki dönem görev yaptıktan sonra tekrar seçilebilmek için belirli bir süre beklediği sistemler

4. Başkanın yalnızca art arda iki dönem görev yaptığı sistemler

5. Başkanın seçilebildiği sürece görevde kaldığı sistemler”

Çalışmamızda incelenen ülkelerin bu kategoriler altında incelenmesi durumunda şöyle bir durum ortaya çıkmaktadır:

⁵⁶ Bu ülkelerde muhalefet vardır. Düzenli olarak seçimler de gerçekleştirilmektedir. Yani şeklen bir seçim rekabeti söz konusudur. Ancak iktidarlar güçlerini pekiştirmek amacıyla resmi kurumlar üzerine yoğunlaşır. Dolayısıyla bu ülkelerde seçimleri sürekli muhalefet partileri kaybetmektedir. Bkz. **Maltz**, p. 129-130.

⁵⁷ **Eze**, p. 12; **Tull/Simons**, p. 80.

⁵⁸ **Serrafero**, (2010), p. 12, 18-19; **Serrafero**, (2011), p. 236.

Tablo 1: 2019 Yılı İtibarıyla Latin Amerika Ülkelerinde Başkanın Dönem Sınırı (Bir Dönemdeki Görev Süresi)⁵⁹

1. Grup	2. Grup	3. ve 4. Grup	5. Grup
Guatemala (4)	Kosta Rika (4)	Arjantin (4)	Venezuela (6)
Meksika (6)	Şili (4)	Ekvador (4)	Nikaragua (5)
Paraguay (5)	Peru (5)	Brezilya (4)	Honduras (4)
	El Salvador (5)	Kolombiya (4)	Bolivya (5)
	Panama (4)		
	Uruguay (5)		

Görüldüğü üzere, 2019 itibarıyla başkanların en fazla iki dönem görev yapması bir kural iken yalnızca dört ülkede (%23.5) başkanların dönem sınırı bulunmamaktadır. Fakat bu eğilimin, 1990'lar ile kıyaslandığında, değişiklik arz ettiği görülmektedir. 1990-1997 yılları arasında Arjantin, Peru ve Brezilya'da başkanların yalnızca tek dönem için seçilmesi kuralı, esnetilerek bir kez daha seçilmelerinin önündeki engel kaldırılmıştır. 1997 yılında ise Latin Amerika'da halen Kosta Rika, Ekvador, El Salvador, Kolombiya ve Honduras başkanın yalnızca bir kez seçilmesi öngörülen ülkeler arasındaydı⁶⁰. Hatta 2015 yılına kadar Honduras'ta başkanın tek dönem görev yapması kuralı, anayasanın değiştirilemez maddeleri arasında yer almaktayken bu kuralı değiştirmeye çalışan başkanın görevini terk etmiş sayılacağı kabul edilmekteydi. Demek ki kıtada başkanların tekrar seçilmeleri yönünde çok ciddi bir değişim söz konusudur.

Görev süresi üzerine bir sınır getirilmesi genel kabuldür. Ancak uygulama farklıdır. Latin Amerika ülkeleri bağımsızlıklarından 1990'lı yıllara kadar olan süreçte başkanın tek bir dönem için seçilmesini kabul etme eğilimindedir. Fakat 90'lı yıllarla birlikte bu değişmeye başlamıştır. Bazı ülkelerde başkan art arda iki kez seçilebilirken (Arjantin, Brezilya, Kolombiya) bazı ülkelerde başkanlar üçüncü bir dönem için seçilmeyi denemiş (Kolombiya) fakat başarılı olamamıştır. Bazı ülkelerde ise bunun başarılı olduğu görülmektedir (Venezuela, Bolivya, Ekvador, Peru). Buna karşın ABD'de Washington ile birlikte uygulama başkanın art arda iki dönem için seçilmesi olarak tecelli etmiştir. Peki, en optimali hangisidir? Günümüzde uluslararası genel kabulün başkanın iki kez görev yapması olduğu sonucu çıkarılabilir. Zira hâlen dahi başkanın sınırsız bir dönem için görev yapması, istisnai olduğu gibi meşru da kabul edilmemektedir. Tek dönem sınırı ise günümüzde

⁵⁹ Serrafero, (2010), p. 18.

⁶⁰ Serrafero, (2010), p. 14-17.

esnetilmiş görünmektedir. Buna karşın tek dönem ya da iki dönemden hangisinin daha elverişli olacağı ülkelerin kendi tercihinine bırakılacak bir olgudur⁶¹. Buradaki en önemli ölçüt, başkanın devletin imkânlarını kullanarak hem idareye hem de devletin diğer organlarına tahakküm kurmasını engelleyecek kadar kısa olmasıdır. Örneğin başkanın, kararname yetkisi ve koalisyonlar vasıtasıyla yasamayı baskıladığı ve istikrarlı çoğunluklar elde ettiği bir ülkede, yüksek yargıya yaptığı atamalar ile de yargıçların çoğunluğunun kendi ideolojisinden olmasını sağlayacak kadar uzun görevde kalması engellenmelidir. Aksi halde ne temel hak ve özgürlüklerden ne de kuvvetler ayrılığında bahsedilebilir. Bu gerekçelerle, Kolombiya Anayasa Mahkemesi, başkanın üçüncü kez aday olmak için anayasayı değiştirme girişimini engellemiştir⁶².

C. BAŞKANLAR NEDEN GÖREVDE KALMAK İSTER?

1799-2011 yılları arasında, anayasal olarak görev sınırına tabi olan 644 başkanın %11'i (71'i) görev süresini uzatmıştır⁶³. Yakın tarihleri kapsayan bölgesel incelemeler de benzer bir sonucu ortaya koymaktadır⁶⁴. İlk bakışta görev sınırına riayet eden başkanların oranının yüksekliği dikkat çekicidir. Ancak görevde kalmak için çabalayan başkanların oranı da azımsanamayacak kadar fazladır. Kaldı ki bu %89'luk kısımda da görev süresini uzatmak isteyen ancak ya bu düşüncesine oto-sansür uygulayan ya da diğer politik aktörlerin engellemesi sonucunda bu amacına ulaşamayan başkanlar söz konusudur⁶⁵. İlginçtir ki dönem sınırını es-

⁶¹ Bu konudaki tartışmalar için Bkz. **Hualde, Alejandro Perez** (2013) "Las Reelecciones y Su Limite: Periodicidad y Alternancia", *Paraná Eleitoral*, Vol: 2, p. 149-151.

⁶² Bu yöndeki Kolombiya Anayasa Mahkemesi kararları için Bkz. **Bernal, Carlos** (2013) "Unconstitutional Constitutional Amendments in the Case Study of Colombia: An Analysis of the Justification and Meaning of the Constitutional Replacement Doctrine", *International Journal of Constitutional Law*, Vol: 11, No: 2, p. 351 vd.

⁶³ **Ginsburg/Melton/Elkins**, p. 1845.

⁶⁴ Örneğin Penfold, Corrales ve Hernandez, Latin Amerika'da, demokratik dönüşümün başından itibaren başkanların %88,81'inin görev süresi nedeniyle tekrar aday olmadıklarını ancak %9,45'inin anayasayı değiştirmek yoluyla görevde kalmaya çalıştıklarını ifade etmektedir. B 1990-2016 yılları arasında ise dönem sınırı ile karşı karşıya kalan Afrika'lı 39 başkanın 21'i (%53,8) sorunsuz bir şekilde görevinden ayrılmıştır. **Penfold/Corrales/ Hernandez**, p. 543-544; **Tull/Simons**, p. 85.

⁶⁵ Örneğin Panama'da Martinelli, görev süresini uzatmak için anayasa değişikliği teklifini parlamentoya sunmuş fakat bu teklifi parlamento tarafından kabul edilmemiştir. Benzer bir şekilde 2006'da Nijerya'da başkan Olu-segun Obasanjo'nun üçüncü dönem için tekrar seçilmek için anayasa değişikliği teklifini parlamentoya sunması karşısında parlamento bu teklifi reddetmiştir. Bu ret kararının, askeri darbe ve diktatörlere alışkın olan Nijerya'nın anayasal tarihi açısından bir dönüm noktası olduğu dâhi ifade edilmektedir. Keza Malavi'de diktatör Muluzi de tekrar seçilebilmek için anayasa değişikliği girişiminde bulunmuşsa da demokratik dönüşüm sonrasında tekabül eden bu çabası, kendi partisinin dâhi desteğini çekmemiştir. Honduras'ta ise başkan Zelaya'nın tekrar seçilme arzusu, onun ordu tarafından görevinden alınması ile sonuçlanan bir süreçle noktalanmıştır. Buna Nikaragua'da Ortega, Kosta Rika'da ise Arias'ın parlamento vasıtasıyla tekrar seçilmek amacıyla anayasayı değiştirme çabaları sorunsuz kalmıştır. Ancak bu ülkelerde, ilerde görüleceği üzere, Ortega ve Arias bu amaçlarını yargı yoluyla elde edebilmiştir. Bkz. **Treminio Sanchez, Ilka** (2015) "Las Reformas a la

netmeye ya da kaldırmaya çalışan başkanların önemli bir kısmı, amacına ulaşmaktadır⁶⁶. Görev süresini uzatma amacı bakımından başkanların ideolojik çizgisi belirleyici değildir. Sağ çizgideki (Menem, Cardozo, Uribe gibi) başkanlar gibi sol çizgideki (Chavez, Morales, Correa, Ortega gibi) başkanlar da görev süresini uzatmak isteyebilir⁶⁷. Peki, bir başkan neden görev süresini uzatmak için bu çabaya girmektedir? Bunun kanımızca birkaç cevabı bulunmaktadır.

Baturo, başkanın tekrar seçilme çabasını çok basit bir şekilde formüle etmektedir. Ona göre başkan, görevde kalmanın getirisi çok, fakat bu çabaya girdiğinde onu sınırlayacak mekanizmalar yok ya da etkisiz olduğunda tekrar seçilmenin yollarını arar. Bu sınırlamalar, katı anayasanın mantığı gereği anayasanın değiştirme usulünün parlamentonun nitelikli çoğunluğuna tabi olması şeklinde anlaşılabilir gibi başkanın parlamento, bürokrasi ve hatta uluslararası desteğe sahip olup olmadığı şeklinde de anlaşılabilir⁶⁸. Bu noktada söylenebilir ki başkanın tekrar seçilmek için çabalamak konusundaki ilk teşviki, *başkanlık makamının getirileridir*. Başkanlık demek, güç, otorite, saygınlık demektir. Aynı zamanda başkan, ekonomik ve demokratik olarak gelişmemiş ülkelerde, başkanlık dışında bir ekonomik kaynak ya da zenginleşme aracı göremeyebilir. Bu makamı kaybetmek, başkan için sadece devletin politika değişiminden daha fazla anlam ifade eder⁶⁹. Zira düşük gelir ve yüksek gelir eşitsizliğine sahip fakir ülkelerdeki yolsuzluktan en çok başkan pay alır⁷⁰. Bu nedenle başkanın başkanlıktan düşmesi, güç ve otoriteden düşmesi anlamına geleceği gibi zenginlikten de mahrum kalmak anlamına gelecektir. Ayrıca başkanlık, kendi yakınlarına ve partizanlarına makam dağıtma yeridir. İktidar bu sayede gücünü korur. Başkan da kendi düşüncelerini paylaşanları devlet imkânlarından yararlandırarak ödüllendirirken muhaliflerini sistemli bir şekilde bu imkânlardan mahrum bırakarak cezalandırır. Örneğin Venezuela'da

Reeleccion Presidencial del Nuevo Siglo en America Central-Tres Intentos de Reforma y Un Golpe de Estado", Política y Gobierno, Vol: 22, No: 1, 2015, p. 147-143; **Posner, Daniel N/ Young, Daniel** (2007) "The Institutionalization of Political Power in Africa", Journal of Democracy, Vol: 18, No: 3, p. 126; **Baturo**, p. 635.

⁶⁶ Latin Amerika'da görev sınırını aşmaya çalışan başkanların %70'i, Afrika'da ise %82'ü bu amaçlarında başarılı olmuştur. Bkz. **Penfold/Corrales/Hernandes**, p. 543-544; **Tull/ Simons**, p. 85.

⁶⁷ **Serrafero** (2011), p. 237-239; **Serrafero**, (2010), p. 16-17.

⁶⁸ **Baturo**, p. 636.

⁶⁹ **Cheeseman**, (2016); Eski Çek Cumhuriyeti Başkanlarından Vaclav Havel bunu şu şekilde ifade ediyor: "Kendimi ayrıcalıklar, istisnalar, ikramlar dünyasında; bir tramvay biletinin ne kadar olduğunu ya da ekneğime ne kadar tereyağı sürmem gerektiğini, bir fincan kahvenin nasıl yapıldığını, bir aracın nasıl sürüldüğünü ve bir telefon görüşmesinin nasıl yapıldığını yavaş yavaş unutturan bir VIP'ler dünyasında buldum... Aniden güç arzusuyla olan savaşlarını kaybetmeye başlayanlara karşı daha büyük bir anlayışa sahip oldum." Bkz. **Baturo**, p. 540.

⁷⁰ Yazar bu önermesine Zimbabve başkanı Robert Mugabe'nin zaman içerisinde oluşturduğu servetini örnek vermektedir. Bkz. **Baturo**, p. 641.

Chavez, seçildikten hemen sonra kamu sektörünü büyütüp kendine yakın kişileri kamuda istihdam etmiştir. Benzer bir sonuca Belarus'ta da rastlanılmaktadır⁷¹.

Başkanın bir diğer teşviki, *mevcut başkanın tekrar aday olması durumunda yüksek ihtimalle bu seçimleri kazanacak olmasıdır*. Gerçekten de mevcut başkanın tekrar aday olması durumunda seçimleri kazanma ihtimali oldukça yüksektir⁷². Bu nedenle mevcut başkan, aday olması durumunda seçimleri kazanmayı neredeyse garanti görmektedir. Örneğin 1978-2016 yılları arasında Latin Amerika ülkelerinde başkanların tekrar aday olma ve ikinci kez seçilme istatistiklerini inceleyen Luca ve Malamud, bu dönemde 24 başkanın *bir sonraki dönemde* tekrar seçilebilmek için aday olduklarını ve bu başkanlardan yalnızca üç tanesinin bu girişimlerinde başarısız olduklarını, dolayısıyla da başkanların tekrar seçilme oranının %87 gibi hayli yüksek bir oran olduğunu ifade etmektedir⁷³. Benzer şekilde Afrika'da da tekrar aday olan adayların seçimleri kazanma ihtimali %85'tir⁷⁴. Bunun nedenleri arasında, başkanın tanınırlığı ön plana çıkmaktadır. Yani seçmen tarafından yüksek oranda tanınan bir aday karşısında kitle iletişim araçlarına onun kadar ulaşamayan bir diğer adayın seçmeni kısa sürede ikna etmesi zordur⁷⁵. Yani seçmen, *bildiği şeytani*, daha öncesinde öngörmediği kişiye göre daha fazla tercih edecektir⁷⁶. Ancak bu olgu, özellikle demokrasisi gelişmemiş ülkeler açısından, yalnızca tanınırlık ile açıklanamamaktadır. Cheeseman, Afrika ülkelerinden hareketle, tek başlı sistemlerde ekonomik kaynakların başkanın elinde olduğuna vurgu yapmaktadır. Bu sayede başkan, neopatrimonyal ilişkileri çerçevesinde, devletin ekonomik kaynaklarını kendi seçmenlerine özgürce dağıtmaya başlar. Bu sayede zaten kazanmış olduğu seçmenin sonraki seçimlerde de itaatini

⁷¹ **Baturo**, p. 642.

⁷² Bu, kuvvetler ayrılığı prensibine riayet edilen ABD'de dâhi bu şekildedir. Örneğin ABD'de görevli başkanların tekrar aday oldukları seçimleri kazanma oranının %82 olduğu ifade edilmektedir. Kaldı ki bu olgu, vekil adaylıklarının parti liderlerine sıkı sıkıya bağlı olmadığı Kongre seçimleri bakımından da, özellikle partiler arasında rekabetin yoğun olduğu ve bir partinin üstünlüğünün açık ara hissedilmediği bölgelerde, geçerliliğini korumaktadır. **Penfold/Corrales/Hernandes**, p. 548; **Erikson, Robert S.** (1971) "The Advantage of Incumbency in Congressional Elections", *Polity*, Vol: 3, No: 3, p. 395; **Ginsburg/Melton/Elkins**, p. 1829.

⁷³ Tekrar seçilen başkanlar şunlardır: Başaquer (Dominik Cumhuriyeti-1990 ve 1994), Fujimori (Peru-1995), Menem (Arjantin-1995), Cardozo (Brezilya-1998), Chavez (Venezuela-2001 ve 2007), Lula (Brezilya-2006), Fernandez (Dominik Cumhuriyeti-2008), Correa (Ekvador-2009 ve 2013), Morales (Bolivya-2009 ve 2014), CristinaKirchner (Arjantin-2011), Ortega (Nikaragua-2011 ve 2016), Rouseff (Brezilya-2014), Santos (Kolombiya-2014), Medina (Dominik Cumhuriyeti-2016). Ayrıca şu adaylar tekrar seçilememişler: Balaguer (Dominik Cumhuriyeti-1978), Ortega (Nikaragua-1990), Mejia (Dominik Cumhuriyeti-2004). Bkz. **De Luca, Miguel/Malamud, André** (2019) "¿Sigue Macri o Vuelve Cristina?", *El Estadista*, 2019, <<https://www.elsestadista.com.ar/?p=15239>>, l.a.d.8.3.2019.

⁷⁴ **Posner/Young**, (2007), p. 131.

⁷⁵ **Serrafero**, (2011), p. 230-231.

⁷⁶ **Ginsburg/Melton/Elkins**, p. 1820.

den emin olur⁷⁷. Bunun bir sonucu da şudur ki kendi seçmenini bonkörce ödülendiren bir başkanın seçim vaatleri de “inandırıcıdır”⁷⁸. Kaldı ki başkan, şayet bürokrasi ve askerinin desteğine sahip ise, muhalefeti baskılamakta, karşısına ciddi bir adayın çıkmasını engellemektedir. Bu durumda partiler için başkana yakın olmak ona rakip olmaktan daha avantajlıdır. Bu nedenle partiler, kendiliğinden rakip bir başkan adayı çıkarmaktan vazgeçmektedir⁷⁹. Buradan hareketle rahatlıkla söylenebilir ki mevcut başkanlar, eğer siyasi konjonktürün değişmediğine inanıyorlar ve halen aday olmaları durumunda seçileceklerini biliyorlar ise, anayasa değişikliği vasıtasıyla tekrar aday olmanın yollarını arayacaklardır⁸⁰.

Bu konuda bir diğer teşvik, *seleflerin davranışlarıdır*. Yani dönem sınırına riayet geleneğinin oluşup oluşmadığı önemlidir. Eğer bir ülkede başkanlar, anayasal görev sürelerine riayet etmeyi bir alışkanlık hâline getirmişler ise söz konusu ülkede göreve gelen sonraki başkanlar da tekrar seçilmek için fazla çaba harcamamaktadır⁸¹. Bu konuda Benin, şaşırtıcı bir örnektir. Beninde 1960-1970 arasında 12 adet başkan değişmiştir. Bu başkanların tamamı, silahlar vasıtasıyla gelip aynı şekilde gitmiştir. Dolayısıyla Benin, dikta rejimlerine alışkındır. Buna karşın 1990-2006 arasında Mathieu Kerekou ve Nicéphore Soglo, ulusal seçimleri kazanarak gelmiş, dönem sınırı nedeniyle görevinden ayrılmıştır. Bunun bir siyasi kültür oluşturduğu da gözlemlenmektedir. Zira bu iki başkanı takiben 2006 ve 2011 yıllarında seçilen Yayı'nın de 2016 seçimlerinde aday olmadığı görülmektedir⁸².

⁷⁷ Özellikle demokratik dönüşümleri öncesinde, Kenya'da Moi, Malawi'de Banda, Congo'da Gnassingbe dönemleri Cheeseman'ın bu konuya ilişkin örnekleri arasında yer almaktadır. Bkz. **Cheeseman**, (2010), p. 145.

⁷⁸ **Serrafero**, (2011), p. 231.

⁷⁹ Bu ülkelerde çoğu zaman muhalefet partileri, seçimler sonrasında başkan ile iyi ilişkiler geliştirmeyi amaçlar. Zira onun seçimleri kazanacağı açıktır. Bu nedenle seçimlerde ona rakip olmayıp seçimler sonrasında devletin imkânlarından yararlanmak için başkana yanaşmak gibi bir politika geliştirebilmektedirler. Bkz. **Resnick, Danielle** (2014) “Compromise and Contestation: Understanding the Drivers and Implications of Coalition Behaviour in Africa”, *Journal of African Elections*, Ed. Kadima, Denis Vol: 13, No: 1, EISA, p. 49.

⁸⁰ **Zovatto** (2009); Buquet'e göre, siyasi elitler, görevde kalmaya devam edecekler ise tekrar seçilmenin yollarını arayacaktır. Eğer ki siyasal konjonktürün değişmekte olduğunu ve iktidarda kalmanın güçleştiğini görmeklerse başkanlık için dönem sınırı getirmek ya da mevcut sınırlara riayet edilmesini desteklemek bu elitler için daha çok tercih edilmektedir. **Buquet, Daniel** (2007) “Entre la Legitimidad y la Eficacia: Reformas en Los Sistemas de Eleccion Presidencia en America Latina”, *Revista Uruguaya de Ciencia Politica*, 16/2007, p. 41-44.

⁸¹ ABD'de George Washington'un anayasal olarak kabul edilmemiş olmasına karşın ikinci döneminin sonunda tekrar aday olmaması bir gelenek hâline gelmiştir. Öyle ki Theodore Roosevelt, 1912 yılında bu kuralı aşmaya çalışmıştır. Bunun karşılığında ise kampanya süreci sırasında kurşunlanmıştır. Fail ise eylemi “*insanların başkan olarak iki dönemden fazlasına sahip olmaya çalışmaması gerektiğini anlaması için bir uyarı olarak*” gerçekleştirdiğini ifade etmiştir. Franklin Roosevelt'in ise üçüncü kez seçilip başkanlık yapması sonucunda bu geleneğin anayasal olarak kurala bağlandığı görülmektedir. Bkz. **Ginsburg/Melton/Elkins**, p. 1835.

⁸² Bkz. **Posner, Daniel/ Young, Daniel** (2018) “Term Limits-Leadership, Political Competition and the Transfer of Power”, *Institutions and Democracy in Africa*, Ed. Cheeseman, Nic Oxford University Press, p. 262-

Başkanlar ayrıca görevi bıraktıktan sonra kendi başına neler gelebileceğini de hesaba katmak durumundadır. Yani eğer bir ülkede görevi bırakan liderler devleti ve halkı tarafından onurlandırılıyor ve saygın bir hayat yaşıyorsa başkan kolayca görevini bırakır. Ancak başkan, görevi bırakır bırakmaz yargılamalar ve hesap sormalar ile mücadele edeceğini düşünmekte ise asla görevini terk etmek istemeyecektir. Dolayısıyla başkanı tekrar seçilmeye çabalamak için teşvik eden unsurlardan biri de *seleflerinin akıbetidir*. Örneğin Malavi’de demokrasiye geçişte Muluzi, görevde kalabilmek için anayasayı değiştirmeyi başaramamış ve 2003’te görevi terk etmiştir. Buna karşın görevi bırakır bırakmaz hakkında derhâl yolsuzluk soruşturmaları açılmıştır⁸³. Benzer şekilde uluslararası toplumdaki destek göremeyen başkanlar da tekrar aday olmayı başaramaz. Örneğin Ukrayna’da başkan Kuchma, bir yüksek mahkeme kararı sayesinde üçüncü bir dönem tekrar aday olmaya hak kazanmıştır. Ancak hakkında ortaya çıkan skandallar başkanı güç durumda bırakmıştır. Başkan, üzerinde Avrupa demokrasilerinin baskısını hissetmiş ve 2004 yılında tekrar aday olmamayı tercih etmiştir⁸⁴. Benzer şekilde, ekonomik bağımsızlık da bir devlet başkanı için önemlidir. Eğer başkan, özellikle batı demokrasilerinin dış yardımına bağımlı ise görev süresini uzatmaya çalışmamaktadır. Ancak ekonomik bağımlılığı olmayan ülkelerde başkanların *bu tür çekinceleri bulunmamaktadır*. Posner ve Young’a göre Kamerun, Çad, Kongo Brazzaville, Gabon, Sudan, Nijerya ve Cape Verde’de petrol bulunmaktadır. Bu ülkelerin altısında başkanlar dönem sınırını aşmaya çalışmış ve Nijerya hariç bunu başarmışlardır⁸⁵. Benzer şekilde Uganda başkanı Museveni, ülkesinde yakın dönemde keşfedilen petrol rezervleri bulunması ve ABD’nin bölgedeki kilit müttefiklerinden olmasını fırsat bilerek görev süresini uzatmayı başarmıştır⁸⁶. Ancak Kenya gibi dışa bağımlı ülkelerin görev süresine riayet etmek ve *liberal bir demokratik düzeni kabul etmekten başka çaresi kalmamıştır*⁸⁷.

263; Posner/Young, (2007), p. 128; Benzer şekilde Tanzanya’da da 1995 yılında başkan Ali Mwinyi, dönem sınırı vasıtasıyla sınırlanılmamış olmasına karşın görevini bırakan Julius Nyerere’yi takip ederek ikinci dönemi sonunda görevinden ayrılmıştır. Bu sayede 2005’te Mkapa ve 2015’te Kikwete ikinci dönemleri sonunda aday olmamış ve görevden ayrılmıştır. Bkz. Tull/Simons, p. 88.

⁸³ Baturu, p. 642.

⁸⁴ Kuchma, 2000’li yıllarla güç kaybetmeye başlamış ve muhalif gazeteci Gongadze’nin ölümünde etkisi olduğuna ilişkin kayıtlar yayımlanmıştır. “Kuchmagate” olarak adlandırılan bu skandalın sonucu olarak Kuchma aleyhine sokak hareketleri düzenlenmiştir. Bkz. Kuzio, Taras (2003) “The 2002 Parliamentary Elections in Ukraine: Democratization or Authoritarianism?”, Journal of Communist Studies and Transition Politics, Vol: 19, No: 2, p. 30; Baturu, p. 643.

⁸⁵ Posner/Young (2018), p. 272.

⁸⁶ Cheeseman,(2016).

⁸⁷ Posner/Young (2018), p. 272; Kenya’nın 1990’da ekonomisinin temel kaynağı olan kahve ve çay fiyatlarının düşmesi ile birlikte ülkenin dış desteğe olan bağımlılığı artmıştır. Fakat soğuk savaşın sona ermesi ile birlikte Kenya’ya yardım eden ülkeler Moi’nin ekonomik ve siyasi ilerlemeyi yavaşlatması üzerine durdurmuştu.

Son olarak başkan, tekrar seçilebilmek için parlamento desteğine ihtiyaç duymaktadır. Zira bir anayasa değişikliği gerçekleştirebilmek için öncelikle anayasayı değiştirebilmek için gerekli olan parlamento çoğunluğunu ikna etmek gerekir. Zira Panama’da Matinelli, Nijerya’da Obasanjo (2006), Burundi’de Nkurunziza (2015), Nikaragua’da Daniel Ortega (2013), Kosta Rika’da Arias (2003) bu isteklerine parlamento yoluyla ulaşmaya çalışmış ancak parlamentoyu ikna edememiştir⁸⁸. Bununla birlikte bu başkanların bazılarının anayasa değişikliği usullerinden anayasa yargısı yoluyla bu arzularına meşruiyet kazandırmaya çalıştıkları görülmektedir.

II. BİR ANAYASA DEĞİŞTİRME İKTİDARININ KÖTÜYE KULLANILMASI ÖRNEĞİ: BAŞKANIN GÖREVDE KALMAK İÇİN ANAYASAL YOLLARA BAŞVURMASI

Şüphesiz başkanlar, görevde kalmak için anayasayı değiştirmek dışında başka yollara da başvurmaktadır. Darbe, anayasayı askıya almak, olağanüstü hal ilan etmek ya da söz konusu kuralı görmezden gelmek bunlardan bazılarıdır⁸⁹. Ancak bunların hiçbiri anayasa hukuku ile telifi mümkün yollar değildir. Kaldı ki başkanlar kişisel hırsları ile olsa ve otoriter bir yönetim takip etse bile bu amacına anayasal yollarla ulaşmaya çalışmaktadır⁹⁰. Zira başkanlar, bu sayede bir nebze de olsa meşruiyet elde edebilmekte, uluslararası topluma ve iç siyasete karşı meşruiyet iddiasında bulunabilmektedir. Ancak başkanlar her ne kadar anayasal yollara başvurarak görev sürelerini uzatmaya çalışsalar da söz konusu anayasa değişiklikleri anayasa değiştirme iktidarının kötüye kullanılmasından başka bir şey değildir. Bu anayasa değişiklikleri, esasında anayasanın etkisizleştirilmesi ve anayasanın içinin boşaltılmasına yönelik yapılan⁹¹ ve dışarıdan bakıldığında demokratik bir anayasa değişikliği gibi görünen girişimlerdir⁹². Şekil açısından anayasaya uygun bir anayasa değişikliği yapılıyor

Bunun üzerine başkan Moi, ekonomik kaynaklar üzerindeki devlet tekelden vazgeçmek zorunda kalmıştır. Ancak Moi’nin uzun süren iktidarı ve 1992 ve 1997 seçimlerinde tekrar aday olacak olması, muhalefet partilerinin ve özel sermayenin bir müddet daha Moi’yi destekler gözükmesine yol açmıştır. **Arriola, Leonardo R** (2013) “Capital and Opposition in Africa Coalition Building in Multiethnic Societies”, *World Politics*, Vol: 65, No: 2, p. 246-253.

⁸⁸ **Cheeseman**, (2016).

⁸⁹ Örneğin Nijer’de Tandia, Filipinler’de Marcos rejimleri bu tür görevde kalma uygulamalarına örnektir. Detaylı bilgi için Bkz. **Ginsburg/Melton/Elkins**, p. 1848-1849, 1851, 1853.

⁹⁰ **Posner/Young** (2007), p. 127; **Buquet**, p. 36-37; **Tull/Simons**, p. 94.

⁹¹ **Anayurt, Ömer** (2019) *Anayasa Hukuku Genel Kısım (Temel ilkeler, Kavram ve Kurumlar)*, Ankara, Seçkin Yayıncılık, s.712.

⁹² **Landau, David** (2013) “Abusive Constitutionalism”, *University of California Davis Law Review*, Vol: 47, No: 1, p. 191.

gibi görünse de amaç mevcut anayasanın temelini oluşturan kuralların yerine, getirilmek istenen anayasal sistemin inşa edilmesidir.

Kanaatimizce anayasa değiştirme iktidarının kötüye kullanılması ise içerik, usul, zaman (dönemsel) ve kişisel çıkar sağlama amacı⁹³ gibi birçok farklı yöntemlerle yapılabilmektedir. İçerik yönünden anayasa değişikliklerinin kötüye kullanılması anayasada değiştirme yasağı olan maddelerin kendilerinin doğrudan değiştirilmesi şeklinde olabileceği gibi doğrudan olmasa da başka maddelerle bağlantı kurularak değiştirilmesi yani anayasaya karşı hile şeklinde olabilmektedir⁹⁴. Usul yönünden anayasa değiştirme iktidarının kötüye kullanılması ise parlamento değişiklik usulünü dolanmak suretiyle referandum ya da plebisit yoluyla yapılması şeklinde olabilmektedir⁹⁵. Anayasa değiştirme iktidarı ülkenin siyasi olarak bulunduğu zamanı bazen anayasa değişiklikleri lehine fırsata çevirme yönünde kullanabilmektedir. Anayasa değişiklikleri üzerinde düşünülmesi ve tartışılması gereken bir konu olması nedeniyle özgür tartışma ortamının bulunduğu bir dönemde yapılması gerekmektedir. Özellikle olağanüstü halin ilan edildiği dönemlerde muhalefetin ve medya gruplarının özgürlük alanı kısıtlandığından ve olağanüstü hal dönemi, niteliği gereği tartışma ve eleştiriye imkan vermediğinden⁹⁶ olağan dönemde yapılamayacak anayasa değişikliklerinin olağanüstü dönemde yapılarak kabulü sağlanabilmektedir⁹⁷.

Anayasa değiştirme iktidarının konumuz açısından kötüye kullanılma yöntemi ise başkana kişisel çıkar sağlamak amacıyla anayasa değişikliği yoluna gidilmesidir. Başkanların güce sahip olmaya devam etmek için anayasa dışı yollarla değil de anayasal yollara başvurmalarına literatürde “*gücün kurum-sallaşması*” (*institutionalization of power*) ismi verilmektedir⁹⁸. Çalışmamızda ise başkanların kullandıkları bu yöntemler dörde ayrılarak incelenmiştir. Bunlar, *yeni anayasa yapmak*, *hükümet sistemini değiştirmek*, *görev süresi ile ilgili hükmü değiştirmek* ve *yüksek yargı kararları vasıtasıyla görevde kalmaktır*.

⁹³ İlerde ülke örnekleri üzerinden detaylı bir şekilde incelenecektir.

⁹⁴ **Türk Anayasa Mahkemesi Kararı**, Esas No:2008/16 Karar No:2008/116, ilk üç madde dışındaki hükümlerinde yapılacak ve ilk üç maddede belirtilen hususları değiştirip başkalaştırma sonucunu doğuracak tüm yasa düzenlemeleri de 4. maddedeki yasağın kapsamına girmektedir. Aksini kabul, Anayasanın ilk üç maddesindeki hükümlerin özünün Anayasanın diğer maddelerinde yapılacak değişikliklerle boşaltılmasına, başkalaştırılmasına, "**Anayasaya karşı hile**" yapılmasına imkân tanımak anlamına gelecektir.

⁹⁵ İlerde görüleceği üzere 2009 yılında Honduras'ta başkan Zelaya, anayasal olarak yetkili olmamasına karşın görev sınırını ortadan kaldırmayı amaçlayan bir anayasa değişiklik teklifini doğrudan referanduma sunmaya çalışmıştır.

⁹⁶ **Anayurt**, s.187.

⁹⁷ Bu sorunun önüne geçebilmek adına bazı ülke anayasaları olağanüstü dönemde anayasa değişikliğine gidilmesini yasaklamıştır. Ülke örnekleri için Bkz. **Anayurt**, s.189.

⁹⁸ **Posner/Young** (2007), (makalenin başlığı).

A. YENİ ANAYASA YAPMAK

Yeni anayasa yapmak, bir asli kurucu iktidar faaliyetidir. Asli kurucu iktidarın nasıl bir güç olduğu ise tartışmalıdır. Yani asli kurucu iktidar hukuksal bir güç müdür yoksa eylemsel bir güç müdür⁹⁹? Bu tartışma, asli kurucu güce pozitif hukuk veya doğal hukuk noktasından farklı temellendirilmektedir.

Asli kurucu güç, yani yeni anayasa yapma gücü, pozitif hukuk noktasından bakıldığında herhangi bir sınırlamaya tabi değildir¹⁰⁰. Yeni anayasanın yapılış usulünü ve içeriğini tamamen kendisi belirlemektedir¹⁰¹. Bunun doğal bir sonucu da şudur ki bu anayasa öncesinde türev kurucu iktidarı teşkil eden yasama ve yürütme organlarını kimin teşekkül ettirdiğinin ya da eski anayasa döneminde bu organların teşekkül etmesine ilişkin getirilen kuralların herhangi bir önemi bulunmamaktadır. Zira asli kurucu iktidar, hukuk-dışıdır. Mevcut yasalar ile bağlı değildir¹⁰². Artık yeni bir anayasa vardır. Yeni anayasa ile birlikte yeni bir hukuk düzeni ve yeni kurallar caridir.

Bu görüş bağlamında, asli kurucu gücün yeni bir anayasa yaparak bu anayasa ile başkana kişisel çıkar sağlayamaya yönelik faaliyetleri, anayasa değiştirme iktidarının kötüye kullanılması kapsamında değerlendirilemeyecektir. Çünkü bu durumda anayasa değiştirme iktidarından değil anayasa yapma iktidarından bahsedilmektedir. Anayasa yapma iktidarı da herhangi bir pozitif hukuk kuralı ile bağlı olmadığından bu iktidarın kötüye kullanılması durumu ortaya çıkmayacaktır.

Hukukun sürekliliği ve doğal hukuk anlayışı bağlamında meseleye yaklaşıldığında asli kurucu gücün bir hukuk anlayışına sahip olduğu ve bu hukuk anlayışıyla bağlı olduğu söylenebilir. Hukuk kuralları veya hukuk düzeni ortadan kalkmış olsa da hukuk sürekli olarak varlığını devam ettirmektedir¹⁰³. Anayurt'un ifade ettiği gibi; *“Hukuk bir ruhtur, hukuk düzenleri ve anayasalar ise ruhun yerleştiği bedenlerdir. Bu nedenle ruh başka bir bedende başka bir biçimde varlığını sürdürmektedir”*¹⁰⁴.

Asli kurucu güce doğal hukuk ya da hukukun sürekliliği tezi açısından yaklaşıldığında asli kurucu güç yalnızca hukukun olmadığı yani hukuk düzeninin ortadan kalktığı durumlarda ortaya çıkmamakta, mevcut hukuk düzeni devam ederken de kurucu gücün yeni bir anayasa yaparak anayasalarını yeni-

⁹⁹ Anayurt, s.140.

¹⁰⁰ Gözler, Kemal (2011) Anayasa Hukukunun Genel Teorisi-Cilt I, Ekin Kitabevi, Bursa, s. 316 vd.

¹⁰¹ Anayurt, s. 141.

¹⁰² Gözler (2011), s. 323, 331.

¹⁰³ Anayurt, s.142.

¹⁰⁴ Anayurt, s.142.

leyebileceği kabul edilmektedir¹⁰⁵. Nitekim asli kurucu iktidarın yeni anayasanın eskiyi bertaraf eden ve yeni bir düzen tesis eden özelliği dolayısıyla ki iktidarı elinde bulunduranların bir önceki anayasada cari olan görev sınırlarından kurtulmak için mevcut anayasayı askıya alıp yeni anayasalar yaptıkları görülmektedir. Bu amaçla yapılan yeni bir anayasa, asli kuruca güce verilen yetkinin kötüye kullanılması olarak değerlendirilebilecektir.

Aslında, sadece görev süresi ile ilgili anayasa hükmünü değiştirmek daha kolaydır. Ancak ya daha büyük bir değişimi gerçekleştirmek amacıyla hazırlanan yeni anayasaların bu “yeni” olması özelliğinden faydalandığı ya da görev süresi ve dönem sınırı ile ilgili anayasa hükmü hakkındaki değişikliğin diğer anayasa değişikliklerinin arasına gizlendiği görülmektedir.

Başkanlar asli kurucu gücün mevcut hukuk düzeni devam ederken yeni anayasa yapabilme durumunu iki şekilde fırsata çevirmektedir. Ya mevcut başkan eski anayasa döneminde mevcut bulunan görev süresi sınırına takılmıştır ve yeni anayasa yapmak suretiyle bu dönem kuralından kurtulmaya çalışmaktadır ya da eski ve yeni anayasa döneminde toplamda görevde bulunduğu süre itibarıyla yeni anayasada öngörülen görev süre sınırına takılmıştır ve bunu aşmak için görev süresinin bir kısmının eski anayasa döneminde cari olduğunu, dolayısıyla da yeni anayasa döneminde geçerli bir dönem olarak sayılmaması gerektiğini ileri sürmektedir. Yani başkanlar, yeni anayasa kabul edilir edilmez, kendileri ile ilgili olarak *saati sıfırlamakta*,¹⁰⁶ görev süresini *resetlemektedir*¹⁰⁷. Çalışmamızda bu konudaki ülke örnekleri arasından Peru, Venezuela, Bolivya ve Ekvador örnekleri üzerinde durulacaktır¹⁰⁸.

Peru’da başkan Fujimori, ilk kez seçildiğinde Peru Anayasası’na göre başkanın bir sonraki dönem tekrar seçilmesi mümkün değildir. Zira yürürlükteki 1979 Peru Anayasası, devlet başkanının tekrar seçilebilmesi için bir başkanlık dönemi boyunca beklemesini öngörmektedir¹⁰⁹. Ancak bu dönemde Fujimori, parlamento çoğunluğu ile anlaşmamaktadır. Bununla birlikte başkan, ekonomi ve güvenlik politikaları sayesinde önemli bir halk desteğini elde etmiştir. Parlamento ise Fujimori’nin politikalarına engel olmaya çalışmaktadır. Bunun üzerine Fujimori, parlamento çoğunluğunun kendisine muhalif olması ve politikalarını yürütmemesi dolayısıyla 1992’de parlamentoyu fes-

¹⁰⁵ Anayurt, s.146.

¹⁰⁶ Ginsburg/Melton/Elkins, p. 1848.

¹⁰⁷ Tull/Simons, p. 84.

¹⁰⁸ Benzer şekilde Güney Sudan ve Ruanda örneği de bu kapsamda değerlendirilebilir. Detaylı bilgi için Bkz. Tull/Simons, p. 84, 92.

¹⁰⁹ md 205: “El mandato presidencial es de cinco años. Para la reelección, debe haber transcurrido un período presidencial” (Başkanlık dönemi beş yıldır. Tekrar seçilmek için bir başkanlık dönemi geçmesi gerekir.-çeviri tarafımıza attır) Bkz. 1979 Peru Anayasası, <<http://www4.congreso.gob.pe/comisiones/1999/simplificacion/const/1979.htm>>, l.a.d.19.9.2019.

hetmiş (autogolpe), yüksek yargı üyelerini görevden almış ve 1979 anayasasını askıya almıştır¹¹⁰. Başkan, bu dönemde bir kurucu meclisi teşekkül ettirmiş ve kendi himayesi altında 1993 Anayasası'nın yürürlüğe girmesini sağlamıştır. Bu anayasaya göre başkan, üst üste iki dönem seçilebilmektedir¹¹¹. Yani yeni anayasa ile birlikte Fujimori, iki kez aday olma imkânı elde etmiştir. 1995 yılında ise başkanın ikinci kez seçildiği görülmektedir. Başkanın ikinci döneminde Fujimorista'lar Anayasa'nın otantik yorumunu yapmak amacıyla bir kanun kabul etmiştir. Bu kanun vasıtasıyla, başkanın birinci döneminin 1979 Anayasası döneminde gerçekleştiği, dolayısıyla 1993 Anayasası kapsamında geçerli bir başkanlık dönemi olarak kabul edilemeyeceği savunulmuştur¹¹². Böylelikle Fujimori'ye üçüncü bir dönem için tekrar seçilme imkânının sağlandığı görülmektedir¹¹³. Benzer bir süreç, Venezuela'da Hugo Chavez döneminde de yaşanmıştır. Chavez, 1999'da başkan olarak seçilmiştir. Venezuela Anayasası'nda da başkanın üst üste seçilmesinin yasak olduğu görülmektedir¹¹⁴. Chavez, başkan seçildiğinde parlamentoda muhalif bir çoğunluk vardır. Bu nedenle başkan bir referandum vasıtasıyla kurucu meclis kurulmasını sağlamış ve bu meclisin %96'sı yeni anayasayı kabul edilmiştir. 2000 yılında ise tekrar seçimlere gidildiği görülmektedir. Chavez, bu seçimleri kazanırsa, bunun onun ilk dönemi olacağını ileri sürmüştür. Bu sayede başkanın 1999 yılının haricinde 2000 ve 2006 yıllarında yeni anayasa yürürlükteyken iki kez daha seçilmeyi başardığı görülmektedir¹¹⁵.

Bolivya'da ise başkan Evo Morales, ilk kez 2005'te başkan olarak seçilmiştir. Seçildiği dönemde 2004 Anayasası yürürlükteydi. Bu Anayasa'nın 87.

¹¹⁰ **Berntzen, Einar/ Holvik Skinlo, Tor-Einar** (2010) "Peru and the Fujimori Presidential Breakdown in 2000: Continismo Gone Bad", *Presidential Breakdowns in Latin America*, Ed. Llanos, Mariana/ Marsteintredet, Leiv, Palgrave MacMillian, p. 199-200.

¹¹¹ İlgili anayasa hükmü 2000 yılında tekrar eski şekline dönüştürülerek aralıklı seçim modeli benimsenmiştir. Konuyu düzenleyen "1993 Peru Anayasası'nın 11. maddesinin son hali şu şekildedir: "*El mandato presidencial es de cinco años, no hay reeleccion inmediata. Transcurrido otro periodo constitucional, como minimo, el expresidente puede volver a postular, sujeto a las mismas condiciones.*", (Başkanlık dönemi beş yıldır, tekrar seçilme yoktur. Eski başkan, en az bir anayasal dönem geçtikten sonra, aynı şartlar altında görevine dönülebilir.-çeviri tarafımıza aittir). Bkz. **1993 Peru Anayasası**, <<https://www.cijc.org/es/NuestrasConstituciones/PER%C3%9A-Constitucion.pdf>>, l.a.d.19.9.2019.

¹¹² **Serrafero** (2010), p. 23; **Penfold/Corrales/Hernandes**, p. 545.

¹¹³ Ancak 2000 yılında başkan, muhalif bir parlamento ile karşılaşmış, hakkında yolsuzluk iddiaları ortaya çıkmış ve üçüncü dönemini tamamlayamadan görevden alınmıştır. Bkz. **Ekinci**, p. 43-44.

¹¹⁴ 1961 Venezuela Anayasası'nın 184. maddesi şu şekildedir: Artículo 184.- "*No podrá ser elegido Presidente de la República quien está en ejercicio de la Presidencia para el momento de la elección, o lo haya estado durante más de cuarenta días en el año inmediatamente anterior, ni sus parientes dentro del tercer grado de consanguinidad o segundo de afinidad.*" (Seçim anında Cumhurbaşkanı olan veya bir önceki yılın yüz günü boyunca Cumhurbaşkanlığı makamının idaresinde olan kişi veya onların üçüncü dereceye kadar kan bağı veya ikinci dereceye kadar kayın hısımlığı olan kişi Cumhurbaşkanı olarak seçilemez.-çeviri tarafımıza aittir) Bkz. **1961 Venezuela Anayasası**, <<http://americo.usal.es/oir/legislatura/normasyreglamentos/constituciones/Venezuela1961.pdf>>, l.a.d.19.9.2019.

¹¹⁵ **Penfold/Corrales/Hernandes**, p. 545-546.

maddesi de Peru ve Venezuela’da olduğu gibi art arda tekrar seçilmeyi yasaklamaktadır. Buna göre başkan, yalnızca bir kez daha seçilebilir. Bunun için de en az bir başkanlık dönemi kadar beklemelidir¹¹⁶. Buna karşın 2009 yılında yeni anayasa kabul edilmiştir. Bu Anayasa da başkanın art arda iki kez seçilmesine müsaade etmektedir. Ancak siyasi muhalefet, başkan karşısında birleşmiştir. Bu bağlamda muhalefetin başkan ile anlaşığı görülmektedir. Bu anlaşma sonucunda anayasaya bir geçiş hükmü konulmuş ve *anayasanın yürürlüğe girmesinden önceki görevlerin, yeni görev dönemleri sayılırken hesaba katılması* kararlaştırılmıştır¹¹⁷. Bu şu anlama gelmektedir: Bir önceki dönemde görevli olanların *–ki 2005 yılında seçilmiş ve hâlen görevde olan Evo Morales bunlardan biridir–* dönemleri, yeni anayasanın ilk dönemi olarak kabul edilecektir¹¹⁸. Hatta basın, açıkça anayasada siyasi anlaşmanın sonucu olduğu belirtilmese de, bu geçici hükmün muhalefetin bir başarısı olduğunu ifade etmiştir¹¹⁹. Buna karşın başkan Evo Morales, 2014’te, tıpkı Fujimori gibi, yeni anayasa döneminde yalnızca bir kez seçildiğini, onun da 2009 seçimleri olduğunu, dolayısıyla tekrar aday olabileceğini ileri sürmüş ve üçüncü kez başkan adayı olarak seçilmiştir. Anayasa Mahkemesi ise Morales bakımından, 2009’da anayasa değiştiği, bu nedenle de 2005’deki ilk başkanlığının yeni anayasa dönemi için geçerli olmadığını hükme bağlamış ve bu adaylığı anayasaya aykırı görmüştür¹²⁰. Benzer şekilde Ekvador’da Correa’nın da ilk dönemi içerisinde yeni anayasa (2008 Anayasası) kabul edilmiş, Correa’nın ilk döneminin yeni anayasa için hesaba katılmaması yönünde bir uygulama benimsenmiştir¹²¹.

¹¹⁶ İlgili hüküm şu şekildedir: “*El mandato improrrogable del Presidente de la República es de cinco años. El Presidente puede ser reelecto por una sola vez después de transcurridos cuando menos un período constitucional.*” (Cumhuriyetin başkanının genişletilebilir olmayan görev süresi beş yıldır. Başkan yalnızca bir kez daha, en az bir anayasal dönem geçtikten sonra, tekrar seçilebilir. –çeviri tarafımıza aittir), Bkz. **2004 Bolivya Anayasası**, <<https://www.lexivox.org/norms/BO-CPE-20040413.html>>, l.a.d.19.9.2019.

¹¹⁷ 2009 Bolivya Anayasası, Geçiş Hükümleri (Disposiciones Transitorias), Primera /II: “*Los mandatos anteriores a la vigencia de esta Constitución seran tomados en cuenta a los efectos del cómputo de los nuevos periodos de funciones.*” (Bu anayasanın yürürlüğe girmesinden önceki dönemler, yeni görev dönemlerinin sayılması amacıyla hesaba katılır–çeviri tarafımıza aittir) Bkz. **2009 Bolivya Anayasası**, <https://www.oas.org/dil/esp/Constitucion_Bolivia.pdf>, l.a.d. 19.9.2019.

¹¹⁸ Rivera, Jose A. (2011) “La Reeleccion Presidencial en el Sistema Constitucional Boliviano”, Revista Boliviana. de Derecho, No: 12, p. 26, 28.

¹¹⁹ Rivera, p. 27.

¹²⁰ **Castella, Josep Maria/ Cleveland, Andreu, Sarah/Hyest, Jean-Jacques/Kang, Lllwon/ Otalora Malassis, Janine M/Tuori, Kaarlo** (2018) “Informe Sobre Los Limites a la Reeleccion Parte I-Presidentes”, Comisión Europea Para la Democracia a Traves del Derecho, Aprobado por la Comisión de Venecia en Su 11. Sesión Plenaria, 16 y 17 de Marzo de 2018, p. 7: BBC, “Bolivia President Evo Morales ‘Loses’ Fourth Term Bid”, <<https://www.bbc.com/news/world-latin-america-35628093>>, l.a.d.19.9.2019.

¹²¹ Bkz **Landau, David/Roznai, Yaniv/Dixon, Rosalind** (2019) “Term Limits and the Unconstitutional Constitutional Amendment Doctrine: Lessons From Latin America”, <https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3208187>, l.a.d.10.10.2019, p. 9.

Bu uygulama, ülkelerin anayasayı yorumlama farklılıklarından kaynaklanıyor olabilir. Bu nedenle belki anayasa değiştirme iktidarının kötüye kullanılması örneği olarak kabul edilmemelidir. Bununla birlikte incelenen ülkelerden Venezuela, Bolivya ve Ekvador'da aynı başkanların görevde sınırsız bir şekilde kalmak amacıyla görev sınırını kaldırma girişiminde buldukları da görülmektedir. Peru'da ise Fujimori hakkındaki yolsuzluk iddiaları sonrasında parlamento tarafından görevden alınmıştır¹²². Yani bu ülkelerden hiçbirinde başkanlar görev sınırına riayet ederek görevden ayrılmamıştır.

B. HÜKÜMET SİSTEMİNİ DEĞİŞTİRMEK

1. Gücün Devlet Başkanlığı Makamından Başbakanlık Makamına Devri: Ermenistan Örneği

Hükümet sistemleri, başkanlık sistemi ve başkancı sistemler gibi tek başlı hükümet sistemleri ile parlamenter sistem ve yarı-başkanlık sistemleri gibi çift başlı hükümet sistemleri olarak ayrılabilir¹²³. Görev sınırı üzerindeki tartışmalar ise genelde çift başlı hükümet sistemlerinin kendi alt grupları içerisindeki geçişkenliği sağlayan anayasa değişiklikleri üzerinden ele alınmaktadır¹²⁴. Örneğin Ermenistan'da 2015'te gerçekleştirilen anayasa değişikliği ile sistem yarı başkanlık sisteminden parlamenter sisteme evirilmiştir.

Ermenistan'da 2005 Anayasa değişiklikleri ile bir *başbakanlı-başkanlık* sisteminin kabul edildiği görülmektedir. Buna göre Cumhurbaşkanı halk tarafından seçilmekte ve iki dönem görev yapabilmeydi. Cumhurbaşkanı tarafından belirlenen bir başbakan Bakanlar Kurulu'nu kurmaktaydı ve bu Bakanlar Kurulu parlamentoya karşı sorumluydu. Buna karşın Bakanlar Kurulu'nun Cumhurbaşkanı'na karşı bir siyasal sorumluluğu bulunmamaktaydı¹²⁵. Başbakan, parlamento tarafın-

¹²² Ekinci, s. 43.

¹²³ **Anayurt, Ömer/Ekinci, Ahmet** (2017) "Tek Yapılı Yürütme Esasına Dayalı Hükümet Sistemlerinin Başkan Yardımcılığı Kurumu ve 2017 Anayasa Değişikliği İle Getirilen Sistemde Cumhurbaşkanı Yardımcılığı Kurumu Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz", Zafer Gören Armağanı, Yetkin Yayınevi, s. 440-500.

¹²⁴ Elbette Rusya'da Putin-Medvedev örneğinde görüldüğü üzere herhangi bir anayasa değişikliği öngörülmesinin yalnızca başbakan ile devlet başkanının yer değiştirdiği örnekler de söz konusudur. Bu ise çalışmamızın kapsamı dışında kalmaktadır. Konu ile ilgili olarak Bkz. **Baturo**, p. 645.

¹²⁵ **Shugart, Matthew Soberg** (2005) "Semi-Presidential Systems: Dual Executive and Mixed Authority Patterns", French Politics, Vol: 3, p. 333; **Shugart/Carey**, p. 24-27; 1995-2005 arasındaki dönem ise bir *başkancı-parlamenter sistemin* benimsendiği görülmektedir. Bu sistemde ise Bakanlar Kurulu ve başbakan, hem Cumhurbaşkanı hem de parlamento karşısında sorumludur. Ayrıca bu referandum ile birlikte Cumhurbaşkanı'nın parlamentoyu fesih yetkisinin de sınırlandırıldığı görülmektedir. **Markarov, Alexander** (2016) "Semi-presidentialism in Armenia", Semi-presidentialism in the Caucasus and Central Asia, Ed. Elgie, Robert/Moestrup, Sophia, Palgrave Macmillan, p. 68

dan belirlenirdi ve başbakan tarafından kurulan Bakanlar Kurulu da parlamento karşısında sorumluydu. Bu süreçte devlet başkanı ise Sarkisyan'dır. Sarkisyan, Cumhuriyetçi Parti (*Republican Party*) lideri olarak parlamentoda kendisini destekleyen kuvvetli bir çoğunluk iktidarına sahiptir. Zira Sarkisyan'ın partisi, kendisini destekleyen küçük partiler dışında dahi 131 üyeli parlamentonun 69'una sahiptir¹²⁶. Ancak şu husus dikkat çekicidir ki Sarkisyan'ın 2018'de görev süresi dolacaktır. Yani Sarkisyan, 2018 seçimlerinde tekrar aday olamayacak ve iktidarını kaybedecektir. Bu nedenle Sarkisyan'ın hem bu kadar güçlü olduğu bir dönemde referandumun gerçekleştirilmesi hem de bu değişiklik sürecinin Sarkisyan'ın görev süresinin sonuna tekabül etmesi, Ermenistan politikası açısından dikkatle incelenmelidir. Zira muhalefet partileri, görev süresinin dolacak olması nedeniyle yetki ve sorumlulukları Bakanlar Kurulu'na devrettiği, kendisi de başbakanlık makamını elde ederek görev sınırından kurtulmayı amaçladığı şeklinde eleştirileri Sarkisyan'a yönlendirmişlerdir¹²⁷.

Gerçekten de referandum sonrasında gerçekleştirilen 2017 parlamento seçimleri, Sarkisyan'ın Cumhuriyetçi Partisi tarafından %49 oy ile kazanılmıştır¹²⁸. Bakanlar Kurulu'nun da Cumhuriyetçi Partiye mensup olan başbakan Karapetyan tarafından oluşturulduğu görülmektedir. Muhalefet partilerinin anayasa değişikliğinin gizli amacı yönündeki endişelerinin de yerinde olduğu anlaşılmıştır. Zira Sarkisyan, Cumhurbaşkanlığı makamından ayrıldıktan sonra Karapetyan ile görev değişikliği gerçekleştirmiş ve başbakan olarak göreve başlamıştır.

Söz konusu anayasa değişikliğinin Sarkisyan'ın iktidarını daha da güçlendireceği endişesi ve hatta bu endişenin kuvvetli bir gerçeklik payını haiz olduğunun ortaya çıkması, Ermenistan'da bir halk hareketine sebep olmuştur. Sokak gösterileri uzun bir süre devam etmiş ve iktidarın halk desteğini kaybettiğine delil haline gelmiştir¹²⁹. Gösterilerin amacı ise tam da Sarkisyan'ın iktidarını devam ettirmesini

¹²⁶ 2012 Ermenistan Parlamento Seçimleri Hakkında detaylı bilgi için Bkz. **Lorusso, Marilisa** (2012) "The 2012 Armenian Parliamentary Elections: Implications for Armenian Foreign Policy", Istituto Affari Internazionali, IAI WORKING PAPERS 12 | 14 – May 2012, p. 1-12.

¹²⁷ **Paturyan, Yevgenya Jenny** (2015) "The 2015 Referendum in Armenia", East European Quarterly, Vol: 43, No: 4, p. 295.

¹²⁸ **Reuters**, "Ruling party wins Armenian parliamentary vote", <<https://www.reuters.com/article/us-armenia-election/ruling-party-wins-armenian-parliamentary-vote-idUSKBN1740ZI>>, 1.a.d.20.9.2019.

¹²⁹ Sokak hareketleri, günümüzde iktidarın hesap verebilirliğini işletmek amacı gerçekleştirilen ve pek çok ülkede gözlemlenen bir olgudur. Latin Amerika'dan ülke örnekleri için bkz. **Ekinci**, s. 27-30.

engellemektir¹³⁰. Gösteriler sonucunda Sarkisyan ise “*sokak hareketleri benim görev süreme karşı. Bu taleplerini yerine getiriyorum*” diyerek 24 Nisan’da istifa etmiştir¹³¹. Akabinde ise gösterilerin lideri Pashinyan’ın parlamento tarafından başbakan olarak seçildiği görülmektedir¹³². 2018 yılındaki seçimler ise Pashinyan tarafından kurulan koalisyonun geçerli oyların %70’ini alması ile neticelenmiştir¹³³.

Ermenistan örneğini çalışmamız kapsamında bir anayasa değiştirme iktidarının kötüye örneği olarak ön plana çıkartan husus, ülkede parlamenter sistemin kabul edilmesi ve başbakanın görev süresinin anayasal olarak bir sınıra tabi tutulmamış olması değildir. Zira çalışmamız parlamenter sistemleri incelemektedir. Parlamenter sistemlerdeki görev süresi sorunu ayrı bir çalışmanın konusudur. Bununla birlikte Ermenistan örneğinin suistimal ettiği nokta, halk tarafından seçilerek göreve gelen ve 10 yıldır devlet başkanlığı gücünü elinde bulunduran, yasamaya hâkim olan Sarkisyan’ın, bu gücünü devam ettirebilmek maksadıyla anayasayı değiştirmiş olmasıdır. Bu noktada bir geçiş hükmünün anayasa değişikliği döneminde öngörülmemiş olmasının açık bir sonucu olarak Sarkisyan’ın bu boşluğu kendi lehine kullanma isteği ise ancak 2018 yılında pratiğe dökülmüştür. Dolayısıyla Ermenistan örneğinde iktidarın gücünü artırmak adına, yani kendisine kişisel çıkar sağlamak amacıyla, başvurduğu anayasa değişikliğinin, bu iktidarın kötüye kullanılması örneği olduğu da kendiliğinden ortaya çıkmıştır. Bu anayasa değişikliğinin ortaya çıkardığı siyasi tablonun sokak hareketleri ile neticelenmesi, sistem içerisinde yeterli denge ve denetleme unsurlarının olmamasının bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Zira halk, iktidarı bizzat kendisi sınırlandırma yolunu tercih etmiştir. Bu ise demokratik bir düzende savunulabilir ise de gösterilerin akıbetinin öngörülemezliği nedeniyle ilk planda arzu edilen bir tablo değildir.

2. Çift Başlı Yürütmeden Tek Başlı Yürütmeye Geçiş: Türkiye Örneği (Bir Muhtemel Müstakbel İçin Ön Değerlendirme)

Ülkemizde 2007 Anayasa değişiklikleri ile Cumhurbaşkanı’nın halk tarafından seçilmesi esası kabul edilmiştir. Buna göre Cumhurbaşkanı, halk tarafın-

¹³⁰ **The Guardian**, “Armenian protester stake to streets again as talks break down”, <<https://www.theguardian.com/world/2018/apr/25/armenia-calls-for-new-rally-after-talks-on-replacing-prime-minister-halted>>, İ.a.d.20.9.2019.

¹³¹ **BBC News**, “Serzh Sargsyan: Armenian PM resigns after days of protests”, <<https://www.bbc.com/news/world-europe-43868433>>, İ.a.d.20.9.2019.

¹³² **DW**, “Armenian parliament elects protest leader Nikol Pashinyan prime minister”, <<https://www.dw.com/en/armenian-parliament-elects-protest-leader-nikol-pashinyan-prime-minister/a-43697066>>, İ.a.d.20.9.2019.

¹³³ **BBC News**, “Armenia election: PM Nikol Pashinyan wins by landslide”, <<https://www.bbc.com/news/world-europe-46502681>>, İ.a.d.20.9.2019.

dan, kullanılan geçerli oyların salt çoğunluğu ile seçilir. Görev süresi beş yıldır. Ayrıca söz konusu değişiklik ile Cumhurbaşkanı'nın *en fazla iki dönem* bu görevi yerine getirebileceği de hükme bağlanmıştır. Bu değişiklik ile birlikte ülkemizde başbakanlı-başkanlık sistemi kabul edilmiştir. Zira Cumhurbaşkanı, TBMM içerisinden bir milletvekilini başbakan olarak atamaktaydı. Bu başbakan tarafından kurulan Bakanlar Kurulu da TBMM'den güvenoyu olarak görevine başlamaktaydı. Ayrıca Bakanlar Kurulu Cumhurbaşkanı'na karşı değil TBMM'ye karşı sorumluydu. Bu hükümler çerçevesinde Cumhurbaşkanı Erdoğan, 2014 yılında halk tarafından seçilen ilk Cumhurbaşkanı olmuştur. Ayrıca bu döneme kadar olan süreçte 2002 yılından Ak Parti'nin tek başına iktidar olduğu bir parlamenter sistem tecrübesi söz konusudur.

Ülkemizin sistemi içerisinde Cumhurbaşkanı'nın, tarihsel olarak politika ve Bakanlar Kurulu üzerinde etkisi bulunmaktadır. Ancak başbakanlı başkanlık sisteminin çift başlı yapısı gereği Cumhurbaşkanı ve başbakan arasında gerilim çıkması her daim söz konusudur. Bu çerçevede 2014-2018 dönemi içerisinde Cumhurbaşkanı ile Bakanlar Kurulu arasında bazı anlaşmazlıkların olduğu görülmektedir. 15 Temmuz 2016 tarihindeki darbe girişiminin politik faturası da bu nedenle yürütme içerisinde gerilim ortaya çıkaran çift başlı yapıya kesilmiş, akabinde tek başlı bir yönetim modeli kabul edilmiştir. 2017 anayasa değişiklikleri ile kabul edilen bu yeni sistemde başbakanlık makamı ve Bakanlar Kurulu kaldırılmış, Cumhurbaşkanı yürütmenin başı olarak düzenlenmiştir. Bakanlar ise Cumhurbaşkanı tarafından atanmakta ve görevden alınmaktadır. Dolayısıyla hükümet sistemi değişmiştir. Ancak değişen pek çok hüküm arasında değişmeyen hükümlerden biri ise 1982 Anayasası'nın 101/2 hükmüdür. Söz konusu hüküm şu şekildedir: *“Cumhurbaşkanının görev süresi beş yıldır. Bir kimse en fazla iki defa Cumhurbaşkanı seçilebilir.”* Bununla birlikte Anayasa'nın 116. maddesine şu hüküm eklenmiştir: *“Cumhurbaşkanının ikinci döneminde Meclis tarafından seçimlerin yenilenmesine karar verilmesi halinde, Cumhurbaşkanı bir defa daha aday olabilir. (md 116/3)”*Bu iki hüküm incelediğimiz konu ile ilgili olarak şu iki soruyu akla getirmektedir: (1) *Hükümet değişikliği, mevcut Cumhurbaşkanı için, dönem sınırını resetlemekte midir?* (2) *116/3 hükmü ile getirilen hüküm, Cumhurbaşkanı'na bir üçüncü dönemi tesis etmek için öngörülmüş olabilir mi?*

Bir kere 101/2 hükmü değişiklik öncesinde de sonrasında da kelimesine bile dokunulmadan 1982 Anayasasında muhafaza edilmiştir. Ayrıca Anayasa değişikliği yapılırken görevi devam etmekte olan 12. Cumhurbaşkanı'nın görev süresi-

ne ilişkin bir istisna ya da geçiş hükmün öngörülmediği görülmektedir¹³⁴. Ortada yeni bir anayasa yoktur. Dolayısıyla Peru, Venezuela ya da Bolivya'da söz konusu olan tartışmaları yapmak dahi abestir. Zira bir "hukuk-boşluğu" (*askıya alınmış, uygulanmayacak bir anayasa söz konusu değildir*) oluşmamıştır. 1982 Anayasası halen yürürlüktedir.

Buna karşın bir makamın ortadan kaldırılarak bu makamın yetkilerinin de bir başka makama aktarılıyor olması da bir önceki devlet başkanlarının dönemlerinin yok sayılması için geçerli bir neden sayılmamalıdır. Zira salt bir makama yeni yetkiler ihdas ediliyor olması, bu makamda daha önceden bulunmuş kişilerin hukuka uygun olarak bu makamda yer aldıkları ve kanuni yetkilerini kullandıkları gerçeğini değiştirmemektedir. Yani "kullanamadıkları" bu yetkilerin, dönem sınırlarını yok saymak için geçerli bir gerekçe oluşturduğu düşünülmemektedir. Bu iddia, tabiri caiz ise, kullandığı telefon markasının yeni, daha modern ve daha pahalı bir modeli piyasaya sürmesi karşısında müşterinin firmaya telefonunu iade ederek bu telefonu hiç almamış olmayı ya da aynı ücretle yeni modeli elde etmeyi talep etmesine benzemektedir. Oysa zaman değişmektedir. Her eylem, kendi zamanının ruhunu yansıtmaktadır. Yalnızca kurallar, değişmediği müddetçe herkes için geçerli ve bağlayıcı olmaya devam etmektedir. Zira Gözler'in ifadesiyle, *bir anayasa veya kanun maddesine istisna getiren bir hüküm yok ise, o Anayasa veya kanun maddesi, derhal uygulama ilkesi doğrultusunda, herkese ve hatta devam eden durumlara da uygulanır.*"

Bu koşullar altında 101/2 hükmünün 12. Cumhurbaşkanı için de geçerliliğini koruduğu sonucu çıkarılmaktadır. Bu koşullar altında Cumhurbaşkanı'nın, 24 Haziran 2018 seçimlerinde *tekrar aday olduğu ve ikinci kez Cumhurbaşkanı seçildiği* görüşü daha savunulabilir durmaktadır. Dolayısıyla, hukukun sürekliliği perspektifinden bakıldığında ve diğer değişkenler sabit kaldığı sürece, sonraki seçimlerde, mevcut Cumhurbaşkanı'nın üçüncü kez aday olmaması, daha uygun görünmektedir¹³⁵. 2017 anayasa değişiklikleri ile hükümet sisteminin değiştiği ve bu durumda bir önceki dönemlerde görev yapan Cumhurbaşkanlarının görev süresinin resetlendiği, Cumhurbaşkanının görev süresine ilişkin 101/2 ve 116.maddeler ile getirilen hükümlerin ülkenin yeni bir hükümet sistemine geçilmiş olması nedeniyle yeni bir anayasanın hükmü olarak değerlendirilmesi veya yeni bir anayasa

¹³⁴ **Gözler, Kemal** (2019) Türk Anayasa Hukuku, 3. Baskı, Ekin Kitabevi, Bursa, 2019, s. 793-795; **Sevinç, Murat** (2018) "Hayret Verici Bir "Anayasa Yorumu", <<http://www.diken.com.tr/hayret-verici-bir-anayasa-yorumu/>>, 2018, s.e.t. 21.9.2019.

¹³⁵ **Gözler, (2019)**, s. 795; **Sevinç, (2018)**; **Kaboğlu, İbrahim** (2019) "Bir kimse en fazla iki defa cumhurbaşkanı seçilebilir", Birgün Gazetesi, <<https://www.birgun.net/haber/bir-kimse-en-fazla-iki-defa-cumhurbaşkanı-seçilebilir-266533>>, s.e.t. 21.9.2019.

olarak değerlendirilmese bile yeni sistemin yeni makamına seçilmenin sıfırdan bir dönem sayılması gibi argümanlarla ileri sürülebilir¹³⁶.

Bu durumda Cumhurbaşkanı'nın 2014 yılında seçildiği dönemin farklı bir hükümet sistemi içerisinde olduğu gerekçesiyle dönemden sayılmaması¹³⁷ ve buna bağlı olarak anayasa değişiklikleri sonrası 24 Haziran 2018 tarihinde yapılan seçimle kazandığı dönemin ilk dönemden sayılması ve 116. maddede düzenlenen istisnai durum dışında ikinci bir döneminin daha olduğunun savunulması, asli kurucu iktidarın kurmaya çalıştığı anayasal düzenin usulen anayasaya uygun bir anayasa değişikliği ile ortadan kaldırılmaya çalışıldığı, yani anayasaya karşı hile olduğu yönünde eleştirilere maruz kalabilir¹³⁸. Ancak belirtmek gerekir ki çalışmanın hazırlandığı dönem itibarıyla ne Cumhurbaşkanı ne de Ak Parti, 2023 seçimleri için tekrar aday olacağı yönünde bir açıklama yapmış ya da bir girişimde bulunmuş değildir. Dolayısıyla bu görüşler, bir ihtimale yönelik öne sürülmektedir.

Peki, 116/3 hükmüyle getirilen istisna Cumhurbaşkanı'na bir üçüncü dönem imkânı tanımakta mıdır? Devletin en yüksek makamında oturan kişi, anayasal olarak kendisine verilen iki dönemlik görev süresi ile sınırlı kalmayıp bir üçüncü dönem görev süresini aramak ister mi? Ya da seçmen, TBMM ile anlaşarak seçimlerin yenilenmesi kararı elde eden bir Cumhurbaşkanı'nın anayasal sınırlarını aşmak isteyen bir Cumhurbaşkanı adayı olarak algılar mı? Bir kere Cumhurbaşkanı, ancak TBMM'nin Cumhurbaşkanı'nın ikinci döneminde seçimlerin yenilenmesi kararı alması durumunda tekrar aday olabilir. Bu durumda Cumhurbaşkanı'na üçüncü kez aday olma imkânı anayasal olarak tanınmaktadır. Ancak bunun için bir kere TBMM'nin 3/5 çoğunluğunun ya tek başına ya da bir koalisyon vasıtasıyla desteğini elde etmiş olması gerekmektedir. Ayrıca Cumhurbaşkanı'nın aday olması durumunda seçimleri kazanacağına ilişkin bir kanaatinin de hâsıl olması elzemdir. Bununla birlikte, yukarıda görüldüğü üzere, görevli başkanın tekrar seçilmek konusunda oldukça önemli bir avantajı söz konusudur. Anayasa ise bu konuda engelleyici bir

¹³⁶ Örneğin Cumhurbaşkanlığının resmi internet sitesinde şu ifade geçmektedir: “16 Nisan 2017’de kabul edilen Anayasa değişikliği ile hayata geçirilen Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi’nin ilk Cumhurbaşkanı olarak 9 Temmuz 2018 tarihinde yemin ederek görevine başladı.” Bu cümle Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın 2014’te seçildiği dönemin 2018’den sonrası için sayılmayacağı şeklinde anlaşılabilir. Ancak metnin hiçbir yerde 2014’te seçildiği dönemin dönemden sayılmayacağına ilişkin bir ifade yer almamaktadır. **T.C. Cumhurbaşkanlığı**, <<https://www.tceb.gov.tr/receptayyiperdogan/biyografi/>> s.e.t. 14.10.2019.

¹³⁷ 2:02:17’den itibaren Prof. Dr. Ersan Şen’in görüşleri bu yöndedir. Bkz. **CNN TÜRK** (2019) “CHP’de olağan şüpheliler kim? Kumpasçıyı kim koruyor, amaçları neydi? - Gece Görüşü 28.11.2019” <<https://www.youtube.com/watch?v=QhsHIXYHe7s>> s.e.t. 08.01.2020.
<<https://www.youtube.com/watch?v=QhsHIXYHe7s>> s.e.t. 08.01.2020.

¹³⁸ **Gözler** (2011) s. 188.

hüküm düzenlemiş değildir¹³⁹. Bu durumda ikinci döneminde olan bir Cumhurbaşkanı'nın TBMM ile anlaşabildiği her durumda tekrar seçilmenin yollarını arayacağı düşünülebilir¹⁴⁰. Bu ise anayasal olarak Cumhurbaşkanı'na, siyasi desteği devam ettiği sürece üçüncü bir dönemi neredeyse garanti etmektedir. Bir devlet başkanının üç dönem bu makamı elde etmesinin kuvvetler ayrılığı ve temel hak ve özgürlükler ile olan ilişkisi ise Kolombiya Anayasa Mahkemesinin yukarıda adı geçen kararı göz önünde bulundurularak düşünülmelidir.

C. GÖREV SÜRESİ İLE İLGİLİ HÜKMÜ DEĞİŞTİRMEK

Anayasalarda başkanların görev sürelerine ilişkin hükümler yer almaktadır. Anayasayı değiştirme iktidarının söz konusu hükümlere ilişkin düzenlemeler yapmak yönünde kullanılması, kendisine anayasa ile verilmiş olan bir yetkinin kullanılmasından ibarettir. Ancak anayasa değiştirme iktidarını elinde bulunduranlar, her zaman bu yetkiyi anayasanın temel yapısını ve ilkelerini korumak amaçlı kullanabilmekte, bazı hallerde anayasaya aykırı amaçlarla hareket edebilmektedir. Bu hareketleri ise tipik bir anayasa değiştirme iktidarının kötüye kullanılması örneği oluşturmaktadır.

Bu bağlamda anayasa değiştirme iktidarının görev süresine ilişkin yaptığı düzenlemelerin anayasa değiştirme iktidarının kötüye kullanılması kapsamına dâhil edilebilmesi için anayasa değiştirme iktidarının söz konusu anayasa değişikliğini hangi amaçla yaptığının tespiti gerekmektedir. Acaba ilgili anayasa değişikliği, yalnızca mevcut iktidarın görev süresini uzatmak maksadıyla mı gerçekleştiriyor yoksa söz konusu hükmün herhangi bir başkan için yeterli gelmediği düşüncesi mi söz konusudur? Bu konuda bir oydaşma, iktidar ve muhalefetin konu üzerinde bir uzlaşması bulunmakta mıdır? Söz konusu değişiklik, görev süresini tamamen mi ortadan kaldırıyor ya da anayasa değişikliği ile birlikte mevcut iktidarın kuvvetler ayrılığını, hak ve özgürlükleri ve demokrasiyi zedeleyecek ölçüde iktidarda kalmasına imkân mı tanınıyor? Bu hususlar incelenmelidir.

Bir kere başkanlar için bir dönem ya da iki dönem seçilme kuralı modern demokratik kuvvetler ayrılığı sistemlerinde bir kural haline gelmiştir.

¹³⁹ Benzer bir anayasal düzenleme Ekvador Anayasası'nda bulunmaktadır. Yine bir kriz durumunda Ulusal Meclis ya da başkan, Anayasa Mahkemesi'nin uygun görüşünü alarak seçimlerin yenilenmesi kararı verebilmektedir. (md. 130 ve 148) Ancak ilgili ülkede Başkanın görevden alınması kararının ya da Ulusal Meclis'in feshedilmesine ilişkin kararnamenin yayımlanmasından sonra en geç 7 gün içerisinde *Ulusal Seçim Konseyi*, hem yasama hem de yürütme organlarının *geri kalan sürelerinin tamamlanması için* seçim ilanı verir (md. 130/5, 148/3). Yani başkan için bir üçüncü dönem imkânı anayasal olarak engellenmiş olmaktadır.

¹⁴⁰ Benzer şekilde bkz. **Doğan, İlyas** (2017) "Türk Tipi Başkanlık Modeli Bağlamında 2017 Anayasa Değişikliğinin İrdelemesi", Dört Kıtada Başkanlık Sistemi, Ed. Doğan, İlyas/Ünver, Serdar, Astana Yayınları, Ankara, s. 27-28; **Tunç, Hasan** (2018) *Türk Anayasa Hukuku, Gazi Kitabevi*, Ankara, s. 205-206; **Özbudun, Ergun** (2017) *Türk Anayasa Hukuku, Yetkin Yayınları*, Ankara, s. 313; **Gören, Zafer** (2017) *Anayasa Hukuku, Yetkin Yayınları*, Ankara, s. 250.

Dolayısıyla tekrar seçilme yasağının bulunduğu ülkelerde ikinci bir dönem daha seçilme imkânı veren anayasa değişikliklerinin peşinen anayasaya aykırı olduğu ileri sürülemez¹⁴¹. Ancak bu yöndeki anayasa değişikliklerinin bir kötüye kullanma örneği teşkil etmediklerinden emin olabilmek adına da başkanların muhalefet partileri ile anlaşma yolunu tercih edip etmedikleri önemli bir ayırt edici unsurdur. Arjantin’de Menem, Brezilya’da Cardoso, Kolombiya’da Uribe dönemlerinde gerçekleştirilen anayasa değişiklikleri buna örnektir.

Her üç başkan da tek dönem kuralına göre devlet başkanı seçilmiş, akabinde ise parlamento ile anlaşarak ikinci dönem seçilmeyi öngören anayasa değişikliğinin öncüleri olmuşlardır. Ancak başkanların parlamento ile pazarlıklara giriştiği görülmektedir. Yani bir uzlaşma ve müzakere ortamında bu değişiklikler söz konusu olabilmıştır. Menem ikinci kez tekrar seçilebilmek için parlamentoya karşı önemli “fedakârlıkta” bulunmuştur. Bir kere o dönem kadar anayasal olarak düzenlenmemiş ve keyfi bir şekilde kullandığı kararname yetkisine anayasal olarak sınırlandırma getirilmesini kabul etmiştir¹⁴². Ayrıca 6 yıl olan bir dönemlik görev süresinin 4 yıla düşürülmesine de razı olmuştur¹⁴³. Brezilya’da ise Cardoso 90’lı yıllara damgasını vurmuştur. 1994’te başkan, beş yıllık tek bir dönem için seçilmiştir. Cardoso’nun ekonomi politikası olumlu sonuçlar vermektedir. Ancak başkanın bir döneme daha ihtiyacı vardır. Anayasa değişiklik teklifini parlamento sunan Cardoso, parlamentodaki muhalefet partileri ile pazarlığa girişmiştir. Bunun sonucunda bir dönemdeki görev süresinin beş yıldan dört yıla inmesini, tekrar seçilme kuralının sadece başkan hakkında değil yerel yöneticiler için de geçerli olmasını kabul etmiştir. Bu sayede teklif 1997 yılında Kongre’den geçmeyi başarmıştır¹⁴⁴. Benzer şekilde Kolombiya’da ise Uribe’nin söz konusu anayasa değişikliğini önce referandumda kabul ettirdiği (*istişari referandum*), akabinde ise Kongre tarafından bu yönde bir anayasa değişikliğinin kabul edildiği görülmektedir¹⁴⁵. Kolombiya Anayasa Mahkemesi ise bu değişikliği anayasaya uygun bulmuştur Zira mahkemeye göre iki dönem görev yapan bir başkanın kuvvetler ayrılığını ihlal etmesi ve devletin diğer organları üzerinde ezici bir

¹⁴¹ **Kolombiya Anayasa Mahkemesi Kararı** (2010) Sentencia: C141/2010, Başlık 6.3.5.1.2. *El numero de periodos presidenciales en la doctrina*” ve Kolombiya Anayasa Mahkemesi Kararı, C-1040/2005.

¹⁴² 1994 öncesinde Arjantin’de anayasada açıkça başkanın kanun gücünde kararname yetkisine sahip olduğuna ilişkin bir hüküm yoktur. Buna karşın önce başkan Alfonsin ardından da başkan Menem’in oluşturulan ekonomik planlar çerçevesinde karamamelere yönelmesi ve meclisin by-pass edilmesi hadiseleri ile karşılaşmıştır. Ekonomik krizden çıkmak için kanun gücünde kararnamelerin başkanlar tarafından kullanılması karşısında yüksek yargının zımni bir şekilde buna onay vermesi de kararname kullanımının önce meşrulaşmasına sonrasında ise norm hâline gelmesine zemin hazırlamıştır. Bkz. **Onaindia, Jose Miguel** (2009) “Separacion de Poderes y Facultades Legislativas del Presidente”, Buenos Aires, Argentina, Universidad de Buenos Aires (UBA), s. 44.

¹⁴³ **Penfold/Corrales/Hernandes**, p. 546-547; **Ginsburg/Melton/Elkins**, p. 1831-1832, 1851; **Carey**, p. 131

¹⁴⁴ **Penfold/Corrales/Hernandes**, p. 544-545; **Ginsburg/Melton/Elkins**, p. 1831-1832, 1851; **Carey**, p. 131.

¹⁴⁵ **Penfold/Corrales/Hernandes**, p. 547; **Serrafero**, (2010), p. 20-21.

baskı kurması güçtür. Ayrıca başkanlık sistemlerinde başkanın iki dönem görev yapması genel bir uygulamadır¹⁴⁶.

Buna karşın, üçüncü dönem tekrar seçilmenin kabul edilmesi, bir kişinin en az 12 yıl yürütmeye sahip olmasına imkân tanır. Bu ise yukarda görüldüğü üzere iktidarın kişiselleşmesine, kişinin otoriterleşmesine neden olur. Sisteme uzun süre hâkim olan bir kişi, onu destekleyen parti veya koalisyon vasıtasıyla hem yasama ve yürütme hem de atama yetkileri sayesinde zaman içerisinde bürokrasi ve yargıya hâkim olur. Bu ise kuvvetler ayrılığı ve liberal demokrasinin zarar görmesine yol açar. Bu nedenle üçüncü dönemi arzu ederek gerçekleştirilen anayasa değişikliklerinin anayasa değiştirme iktidarının kötüye kullanılması örneği olduğu kabul edilmelidir. Zira bu noktada hem Menem hem de Uribe tarafından, üçüncü bir dönem için tekrar seçilme girişimlerinin parlamento ve Anayasa Mahkemesi tarafından engellendiği görülmektedir. Fakat otoriter rejimlerin görüldüğü pek çok sistemde liderler bu arzularını gerçekleştirmiş görünmektedir.

Bu yöndeki anayasa değişikliklerinin, kötüye kullanma örneği olduğu en açık örnekler, görev sınırını tamamen ortadan kaldırmayı amaçlayan anayasa değişiklikleridir. Çünkü burada amaç, anayasa değişiklikleri ile asli kurucu iktidarın kurduğu anayasal düzene katkıda bulunmak değil kurulmuş olan anayasal düzeni başkana kişisel çıkar sağlamak amacıyla kullanmaktan ibarettir. Daha önce de ifade edildiği gibi başkanların dönem sınırının bulunması kuvvetler ayrılığını benimsemiş modern demokrasiler için norm halini almıştır. Yapılan bir anayasa değişikliği ile dönem sınırının tamamen ortadan kaldırılması aynı kişinin, iktidarın avantajlarını kullanarak sürekli görevde kalabilmesini sağlama amaçlıdır. Bu noktada Venezuela örneği karşımıza çıkmaktadır. Yukarda görüldüğü üzere Chavez döneminde yeni anayasa yapılmış, devlet başkanının iki kez seçilmesi öngörülmüştür. Ancak 2007 yılında hem başkanın hem de halk tarafından seçilen diğer görevlilerin dönem sınırını kaldırmayı öngören bir anayasa değişikliğinin referanduma sunulduğu görülmektedir. Söz konusu referandum, bir istişari referandum özelliği taşımaktadır. Ancak yine de referandum sonucunda halk, başkanın dönem sınırının kaldırılmasına onay vermemiştir. Bununla birlikte Chavez, benzer bir anayasa değişikliğini 15 Şubat 2009'da tekrar referanduma sunmuş, bu kez arzuladığı sonucu %54,3 ile elde etmiş, 2012 yılında ise üçüncü (*dördüncü*) kez başkan olarak seçilmiştir. Fakat sağlık sorunları nedeniyle 2013 yılında vefat etmiştir. Venezuela bu konuda tek örnek değildir. 18 Mart 2009'da Azerbaycan'da gerçekleştirilen anayasa değişikliği ile başkanın iki dönem seçilme kuralı kaldırıl-

¹⁴⁶ Penfold/Corrales/Hernandes, p. 545-546; Serrafero (2010), p. 21-22.

muştur. Böylece 2003'te göreve başlayan İlhan Aliyev, 2018 seçimleri itibarıyla dördüncü kez başkan olarak seçilmiştir¹⁴⁷. Keza Belarus'ta 1996 yılında anayasa değişikliği yapılarak iki dönem kuralı kabul edilmiştir. Bu kapsamda başkan Lukashenko, 2004 yılında halktan bir dönem daha aday olmayı talep etmiş ve bunu elde etmiştir. Akabinde ise başkanın 2006, 2010 ve 2015'te tekrar seçildiği görülmektedir. Başkan, 1994'te göreve başladığı düşünüldüğünde, 25 yıllık bir iktidarı garantilemiş görünmektedir¹⁴⁸.

Bu konudaki kötüye kullanma örneklerinin önemli bir kısmı ise Afrika ülkelerinde karşımıza çıkmaktadır. Djibouti, Kamerun, Çad, Uganda, Guinea, Gabon, Togo ve Nijer'de başkanlar görev sınırı ile karşılaşır karşılaşmaz anayasayı değiştirmiştir¹⁴⁹. Örneğin Çad'da 1990 yılında darbe ile iktidara gelen İdriss Deby, 6 yıllık bir geçiş dönemi sonrasında yeni bir anayasanın benimsenmesini kabul etmiştir. Bu yeni anayasada başkan için iki dönem sınırı öngörülmektedir. Bu sayede Deby, 1996 ve 2001'de başkan olarak seçilmiştir. Uluslararası baskı ve iç ayaklanmalar karşısında Deby, bir kez daha seçilmeye çalışmayacağı ve anayasaya saygı göstereceğini vadedmiştir. Bununla birlikte başkan 2005 yılında bir referandum vasıtasıyla dönem sınırını kaldırmıştır. Bu sayede başkanın 2006, 2011 ve 2016 yıllarında tekrar seçildiği görülmektedir¹⁵⁰. Uganda'da ise başkan Museveni, silahlı bir isyanın lideri olarak 1986'da iktidara gelmiştir. Demokratik olarak ise ilk kez 1996'da, akabinde ise 2001'de başkan olarak seçilmiştir. Anayasal olarak iki dönem kuralının kabul edilmesi dolayısıyla 2006'da başkanın görev süresi dolacaktır. Bu nedenle başkanın üçüncü bir dönem için seçilebilmek amacıyla parlamentoyu ikna etmek için bir kampanya başlattığı görülmektedir. Bu kampanya ise yolsuzluk üzerine kuruludur. Yani başkan, vekillere rüşvet vererek onların evet oyu vermesini sağlamıştır¹⁵¹.

Bazı ülkelerde bu değişikliğin iktidardaki kişi için gerçekleştirildiği açıkça anlaşılmaktadır. Örneğin Ruanda'da 2000-2003 yılları arasında geçici başkan olarak görev yapan Kagame, 2003 ve 2010'da yedi yıl için seçilmiştir. Kasım 2015'de ise çift meclisli parlamentonun her iki meclisi tarafından bir anayasa değişikliği kabul edilmiş, sonrasında bu değişiklik referandum ile onaylanmıştır. Söz konusu anayasa değişikliği, iki dönem kuralını muhafaza ederek her dönem için öngörülen görev süresini yedi yıldan beş yıla indirmektedir. Fakat ilginç olan şudur ki 2017-2024 arasında bir geçiş dönemi öngörülmektedir. Bu sayede başkan

¹⁴⁷ **Comisión de Venecia**, p. 49.

¹⁴⁸ **Comisión de Venecia**, p. 50.

¹⁴⁹ **Posner/Young** (2018), p. 267; **Tull/Simons**, p. 91.

¹⁵⁰ **Tull/Simons**, p. 91.

¹⁵¹ **Posner/Young** (2018), p. 267.

Kagame'nin dönem sınırına takılmaksızın bir üçüncü dönem daha seçilmesi "garanti" altına alınmıştır. Aynı zamanda geçiş dönemi sonrasında dönem sınırı kuralı da resetlenecektir. Bu sayede 2024 sonrasında Kagame'nin iki dönem daha aday olmasının önünün açıldığı görülmektedir. Yani 2000 yılından beri görevde olan başkan, 2034 yılına kadar görevde kalma imkânı elde etmiş olmaktadır¹⁵². Benzer şekilde Namibya'nın 1990 anayasasında iki dönem kuralı bulunmaktadır. Fakat 1999 yılında başkan Nujoma için üçüncü dönem imkânı getiren bir anayasa değişikliği gerçekleştirilmiştir. Anayasa değişikliğine göre iki dönem kuralı muhafaza edilmektedir. Değişiklik yalnızca başkan Nujoma için söz konusudur. Yani ondan sonraki başkanlar için iki dönem kuralı cari olmaya devam edecektir¹⁵³. Congo-Brazzaville'de ise başkan Sassou-Nguesso'nun tekrar seçilebilmesi için 2015 yılında dönem sınırının üçe çıkartıldığı görülmektedir. Burada başkan için ayrıca bir değişiklik yapılmıştır. Zira ülkede başkanlar için üst yaş sınırı vardır. Bu yaş sınırı 70'tir. Başkan ise 72 yaşındadır. Dolayısıyla onun iktidarının devamı için üst yaş sınırı kaldırılmıştır¹⁵⁴. Elbette Afrika'da da başkanların üçüncü dönem arzusuyla anayasayı değiştirme girişimlerinin başarısız olduğu örnekler de bulunmaktadır. Örneğin Zambiya, Malavi ve Nijerya'da başkanlar parlamento üyelerini ikna edememiştir. Nijer ve Burkina Faso'da ise başkanların ordunun muhalefeti ile karşılaştığı görülmektedir¹⁵⁵.

D. YÜKSEK YARGI KARARLARI VASITASIYLA GÖREVMDE KALMAK

Anayasa değişikliklerinin mahkemelerce esas (içerik) açısından denetlenemeyeceği düşüncesi, kurucu iktidarın asıl sahibi olan halkın anayasa ile somutlaşan iradesini koruma amacıyla giderek terk edilmiş¹⁵⁶ ve anayasa değiştirme iktidarının sınırlı bir iktidar olması nedeniyle yapmış olduğu anayasa değişikliklerinin anayasaya aykırı olup olmadığının tespitinin yargı organlarıncaya denetlenmesi bazı ülkelerde¹⁵⁷ kabul görmeye başlamıştır. Bu ülkelerde denetim makamı anayasa değişikliklerini, hem usul yönden hem de anayasa hükümlerine veya anayasa üstü olarak nitelendirilen kurallara uygunluk bakımından yani esas bakımından incelemektedir¹⁵⁸.

Anayasa mahkemelerinin anayasa değişikliklerinin denetlenmesi yönünde eğilim göstermelerinin temel nedeni anayasa değiştirme iktidarının

¹⁵² Tull/Simons, p. 92.

¹⁵³ Tull/Simons, p. 92-93.

¹⁵⁴ Tull/Simons, p. 93.

¹⁵⁵ Posner/Young (2018), p. 267-268.

¹⁵⁶ Anayurt, s.713. Hindistan Anayasa Mahkemesi kaynaklı ve Carl Schmitt'in anayasa teorisinin izlerini taşıyan "temel yapı doktrini" adlı öğretisi diğer anayasa mahkemelerinde de kabul görmeye başlamıştır.

¹⁵⁷ Anayurt, 2019, s.711; Örnekler: ABD Federal Yüksek Mahkemesi, Almanya, Hindistan, İtalya, Portekiz, Güney Afrika Anayasa Mahkemeleri.

¹⁵⁸ Anayurt, s.712.

kötüye kullanılarak anayasanın temel yapı ve ilkelerine aykırı, onları etkisizleştirecek şekilde anayasa değişiklikleri yapılmasıdır¹⁵⁹. Mahkemeler, bu denetimleri kapsamında, anayasa değiştirme iktidarının kötüye kullanılması prensibi çerçevesinde, ülke anayasasının hükümlerinin pozitif olarak en üst norm olduklarını kabul etmekle birlikte onların da dayandığı bazı anayasal ilkelerin (*constitucionales-principios*) ve bazı anayasa üstü değerlerin (*valores supremos*) olduğunu kabul etmektedir¹⁶⁰. Bu sayede anayasa normlarının da bu üst değerlere uygun olması gerektiğini, aksi halde anayasa hükmünün anayasaya aykırı olduğu gerekçesiyle iptal edilebileceğini karara bağlamaktadır¹⁶¹. Yani anayasa değişikliklerinin denetimini kabul eden ülkelerde amaçlanan, sınırlı bir yetkiye sahip olan anayasa değiştirme iktidarı vasıtasıyla anayasaya aykırı anayasa değişiklikleri yapılmasının önüne geçmektir.

Ancak anayasa değişikliklerini inceleme yetkisine sahip olan bu mahkemeler son on yılda örnekleri görülmeye başlandığı üzere vermiş oldukları kararlarla söz konusu anayasa değişikliklerini anayasaya aykırı bulmayarak, başkanların yüksek yargı kararları vasıtasıyla tekrar seçilme imkânı elde etmelerinin yolunu açmışlardır. İlginçtir ki bu mahkemeler, bu kararlarına dayanak olarak yine anayasa değiştirme iktidarının kötüye kullanılması prensibine dayanmaktadır. Yani mahkemeler, bu denetimin veriliş amacının dışına çıkarak değişikliklerle yapılmak istenenlere yargısal güvence sağlar hale gelmişlerdir.

Burada aslında anayasa değiştirme iktidarının kötüye kullanılması ile ilgili kanaatin ilginç bir şekilde bizzat yargı tarafından bir kötüye kullanma faaliyeti olarak kullanılması durumu söz konusudur. Şöyle ki ülkelerin yüksek yargı organları bu prensip çerçevesinde, ülke anayasasının hükümlerinin pozitif olarak en üst norm olduklarını kabul etmekle birlikte onların da dayandığı bazı anayasal ilkeler ve bazı anayasa üstü değerlere kendi hukuki-siyasi düşünceleri çerçevesinde yeni bir anlam yüklemektedir. Bu bağlamda bu yüksek mahkemeler, hiçbir uluslararası sözleşmede devlet başkanının seçilmesine bir engel getirilemeyeceğine ilişkin bir uzlaşma olmamasına rağmen “seçilme hakkı” kavramından yola çıkarak kendi ülkelerindeki seçilme sınırının bu ilkeye aykırı-

¹⁵⁹ **Roznai, Yaniv** (2017) “Amendment Power, Constituent Power and Popular Sovereignty: Linking Unamendability and Amendment Procedures”, *The Foundations and Traditions of Constitutional Amendment*, Ed. Albert, Richard/ Contiades, Xenophon/Fotiadou Alkmene, Hart Publishing, p. 40.

¹⁶⁰ **Anayurt**, s. 711 vd.

¹⁶¹ Örneğin Bkz. **Bolivya Çokuluslu Anayasa Mahkemesi (Tribunal Constitucional Plurinacional) Kararı**, Sentencia 0084/2017, 28 de Noviembre 2017, Başlık “III.4. De las Eventuales ‘antinomias’ o ‘contradicciones’ entrenormas del Texto Constitucional y el organo legitimado para realizar su control”.

rı olduğu şeklinde bir yorum yapmaktadır. Ayrıca burada yeni bir anayasa değişikliği bile olmayabilir. Mahkemeler bu ilkeyi öyle bir şekilde yorumlamaktadır ki bazen (Kosta Rika’da olduğu gibi) yıllar önce kabul edilmiş bir anayasa değişikliğini bu ilkeler çerçevesinde iptal ederken bazen de (Honduras’ta olduğu gibi) doğrudan kurucu iktidarın iradesini bu ilkeler çerçevesinde anayasaya aykırı bularak iptal etmektedir. Spesifik olarak Latin Amerika ülkelerinde, başkanlar ülkelerinin taraf olduğu uluslararası insan hakları sözleşmelerine değinerek başkanların seçilme hakkına sınır getirilmesinin uluslararası sözleşmelere uygun olmadığı sonucuna ulaşmakta ve kuralı iptal etmektedirler¹⁶².

Peki, gerçekte ne olmaktadır? Hirschl’in hegemonik koruma tezi, siyasi elitlerin güçlerini kaybetme riski ile karşılaştıklarında bu elitlerin halkın taleplerine karşılık vermekle birlikte bunu ancak kendi güçlerini tehdit etmeyecek şekilde yapacaklarını ortaya koymaktadır¹⁶³. Bilhassa anayasa yargısı da, özellikle yargının bağımsızlaşmadığı ülkelerde, bu küçük siyasi elitler grubu tarafından yönlendirilmekte ve bu çerçevede liderlerin arzularına hizmet edebilecek kararları vermektedir¹⁶⁴. Siyasi liderler de söz konusu kararın yargısal elitler tarafından verilmesi nedeniyle amaçlarına bir *meşruiyet örtüsü örtmektedir*.

İncelenen ülkelerde başkanlar, tekrar aday olabilmek için anayasayı değiştirmek istemekte fakat başarılı olamamaktadır. Yani yargı organları her ne kadar kararlarını seçilme hakkına, uluslararası sözleşmelere dayandırmakta ise de aslında olan, bu liderlerin istediklerini gerçek bir anayasa değişikliği ile elde edememiş olmalarıdır¹⁶⁵. Örneğin Bolivya’da 2015 yılında bir anayasa referandumu gerçekleştirilmiş fakat halk referandum sonucunda başkanın tekrar aday olmasına onay vermemiştir¹⁶⁶. Benzer şekilde 2003 yılında eski başkan Arias, 2009 yılında ise Nikaragua’da başkan Daniel Ortega, tek dönem yaşayının bir anayasa değişikliği vasıtasıyla kaldırılması amacıyla parlamentonun

¹⁶² Bkz. Başlık “3. Görev Sınırı Demokratik Devlet Düşüncesinin Bir Gereğidir.”

¹⁶³ **Hirschl, Ran** (2000) “The Political Origins Judicial Empowerment through Constitutionalization: Lessons from Four Constitutional Revolutions”, *Law and Social Inquiry*, Vol: 25, No: 1, p. 91.

¹⁶⁴ **Whittington, Keith E.** (2003) “Legislative Sanctions an the Strategic Environment of Judicial Review”, *Oxford University Press and New York University School of Law, I- CON*, Vol: 1, No: 3, p. 446.

¹⁶⁵ **Martinez-Barahona, Elena** (2012) “Constitutional Courts and Constitutional Change: Analysing the Cases of Presidential Re-Election in Latin America”, *New Constitutionalism in Latin America-Promises and Practices*, Ed. Nolte, Detlef/ Schilling-Vacaflor, Almut, Ashgate Publishing, p. 290.

¹⁶⁶ Söz konusu referandum sürecinde başkan aleyhine ortaya atılan asılsız iddiaların referandum sonucuna etki ettiği, dolayısıyla referandumun tekrarlanması gerektiği pek çok çevre tarafından ileri sürülmüştür. Bkz. **BBC**, “Bolivia Court Allows President Evo Morales To Seek Fourth Term”, <<https://www.bbc.com/news/world-latin-america-42161947>>, l.a.d. 30.3.2019.

anayasa değişikliği gerçekleştirmesi için girişimlerde bulunmuş, fakat her iki ülkede de parlamento, söz konusu anayasa değişikliğini gerçekleştirmemiştir. Honduras'ta ise çok daha ilginç bir durum söz konusudur. Honduras'ta başkanın tek dönem kuralı, kurucu iktidarın bir tasarrufu olmasının yanında anayasal olarak değiştirilemez maddeler arasında yer almaktadır. Bu kuralı değiştirmeye çalışan başkanın ise derhâl görevi bırakmış sayılacağı ve 10 yıl tekrar bu göreve seçilemeyeceği hükme bağlanmaktadır. Kaldı ki 2009 yılında Zelaya bu hükmü değiştirmek amacıyla referandum kararı aldıktan sonra Kongre tarafından impeachment süreci ile muhatap olmuş¹⁶⁷, ordu darbe yapmış ve başkan görevden alınmıştır¹⁶⁸. Yani yüksek yargı seçeneğinin açıkça bir temel hak ve özgürlük mücadelesinden ziyade, iktidardakilerin görevde kalmaya devam etmek için buldukları özgün bir yol olduğu görülmektedir.

Peki, yüksek yargı organları neden başkanların bu isteklerine bir meşruiyet örtüsü örtmek isteği duymaktadır. Burada ortaya çıkan en temel gösterge, söz konusu ülkelerde yargının, en azından söz konusu yüksek yargı organlarının, bağımsızlığının sağlanamamış olmasıdır. Yani ilgili ülkelerin tamamında yüksek yargının çoğunluğu ya iktidar tarafından teşekkül ettirilmiş durumdadır ya da mahkemeler açıkça başkana destek vermektedir. Söz konusu destek ise siyasal bağımlılığı ve gelecek beklentisi nedeniyle olabileceği gibi başkanın popülaritesinin halk tarafından karşılık bulması nedeniyle de olabilmektedir¹⁶⁹. Bu husus, ülke örnekleri üzerinden incelenmelidir. Nikaragua'da 2000 yılında, 1995 Anayasası'na değişiklik öngören bir reform süreci içerisinde, PLN lideri Arnaldo Aleman ile Daniel Ortega arasında bir "pakt" kabul edilmiştir. Bu pakta göre Yüksek Mah-

¹⁶⁷ Referandum kararı sonrasında Ulusal Başsavcı (El Procurador General de Nacion) Yüksek Mahkeme'ye bu deklarasyonun yasadışı olduğunun ilanı ve iptal edilmesi için başvurmuş, 23 Haziran 2009 tarihinde ise Kongre, söz konusu halkoylamasının yasaklanması amacıyla bir kanunu onaylamıştır. Fakat başkan Yüksek Mahkeme'nin kararını ve Kongre'den geçirilen kanunu dikkate almayarak bu halkoylamasının gerçekleşmesi için ısrar eder. Ancak Genelkurmay Başkanı Romeo Vasquez bu karara karşı olduğu için başkan Vasquez'i görevden alır. Bunun üzerine Savunma Bakanı ve üç kuvvet komutanı istifâ etmiştir. Yüksek Mahkeme, Vasquez'in görevden alınması kararını iptal ederek başkanın istifasını ister. Ayrıca Yüksek Mahkeme, başkanın eylemlerinin Honduras devletinin zararına işlevlerini gasp etme ve yetkilerini kötüye kullanma, vatana ihanet suçlarından dolayı suçlanabilir olduğuna ilişkin kararını ilan etmiştir. Bunun üzerine parlamento bir özel soruşturma komisyonu kurmuş ve parlamentodaki partiler başkan hakkında zihinsel yetersizliği olduğu ve anayasayı ihlal ettiği gerekçesiyle suçlamışlardır. İki gün sonra ordu mensuplarının başkanlık ikametgâhını şafak baskını ile basarak başkanın istifâ etmesini sağlamıştır. Bu nedenle başkanın istifası bir darbe sonucu gerçekleştiği kabul edilmektedir. **Gayosso, Ramiro Daniel Sanchez/Cadena, Alberto Escamilla** (2017) "La Interrupcion del Mandato Presidencial en America Latina (1992-2016)", POLIS, Vol: 13, No: 1, p. 70-71.

¹⁶⁸ **Treminio Sanchez**, p. 150-153; **Landau/Roznie/Dixon**, p. 11.

¹⁶⁹ Örneğin Kosta Rika'da 2003 yılında Arias tekrar Kosta Rika Anayasa Mahkemesi'ne başvurduğunda büyük medya kuruluşları Arias'ın tekrar aday olması durumunda seçilme ihtimalinin yüksek olduğu yönünde haberler yapmaktaydı. Ayrıca başkan PLN'nin desteğini de elde etmişti. Yani başkanın büyütmekte olan bir koalisyon desteği söz konusuydu. Bu ise yüksek yargı üyelerinin kararları üzerinde etkili olmuştur. **Martinez-Barahona**, p. 300.

keme'nin de içinde olduğu bazı kurumların taraflar arasında güç paylaşımına konu olduğu görülmektedir. Yani Yüksek Mahkeme üyelerinin bir kısmı PLN, diğer kısmı da Ortega'nın destekçileri arasından atanmaktadır. Dolayısıyla siyasi partiler Yüksek Mahkeme içerisinde etkindir. Üyeler ise üstün hukuk bilgi ve becerileri dolayısıyla değil politik olarak partiye sağlayacakları fayda için tercih edilmektedir¹⁷⁰. Söz konusu kararın alındığı sürecin ise Ortega'yı destekleyen Sandinista'lar tarafından bir "oldu-bittiye" getirildiği görülmektedir. Zira Sandinista olan 6 yargıç –ki bunlardan üçü muhalif üyeler hazır bulunmadığı için yedek üyelerdir- gün sonunda toplanmış, PLN üyesi yargıçların bulunmamasını da fırsat bilerek oybirliğiyle Ortega için dönem sınırını kaldırmıştır¹⁷¹. Honduras'ta ise 2012 yılında, Ulusal Parti'nin (*National Party*) hâkim olduğu Kongre, Yüksek Mahkeme'nin Anayasa Dairesi'nin (*Constitutional Chamber*) 5 üyesinin 4'ünü hukuka aykırı olarak görevden almış ve yerine yenilerini atamıştır¹⁷². 2015 yılında ise başkan Orlando Hernandez, dönem sınırı kuralını esnetmeyi amaçlamıştır. Bu çerçevede Ulusal parti mensubu eski başkan ve 15 parlamenter tarafından dönem sınırının anayasaya aykırı olduğu iddiasıyla anayasa şikâyetinde bulunulmuştur¹⁷³.

Ekvador'da 2017 yılı itibariyle Correa 10 yılı aşkın bir süredir hem Kongre hem de Anayasa Mahkemesi'ni kontrol etmektedir. Bu gücüne güvenerek görev sınırını kaldıran bir anayasa değişikliğini parlamentodan geçirmiştir. Buna karşın muhalefet, bu değişikliğin temel yapıyı değiştirdiğini, dolayısıyla da anayasal olarak referanduma sunulması gerektiğini savunmuştur. Fakat bu gerekliliğin atlandığı görülmektedir. Ayrıca muhalefet partileri, söz konusu anayasa değişikliğinin kurucu iktidarın amacına aykırı olduğunu, sürekli tekrar seçilen bir başkan olması

¹⁷⁰ Kaldı ki Yüksek Mahkeme üyeleri de bunu kabul etmektedir. Örneğin yargıç Salis açıkça "*Ben bir Sandinista idim fakat buraya gelir gelmez... kendimizi partizan siyasal aktivitelerden ayırdık fakat açıkça siyasal tercihlerimizi muhafaza ettik*" ifadeleriyle partisine olan sadakatini ifade etmektedir. Bkz. **Martinez-Barahona**, p. 302-304.

¹⁷¹ Ortega ve 101 belediye başkanı, söz konusu anayasa hükmünün anayasaya aykırı olduğu gerekçesiyle önce Seçim Kurulu'na başvurmuş, oradan olumsuz bir karar alarak Yüksek Mahkeme'ye bireysel başvuruda bulunmuştur. Dolayısıyla Yüksek Mahkeme söz konusu kararında ilgili anayasa hükmünün tamamen yürürlükten kaldırmasa da Ortega için uygulanmayacağına hükmetmiştir. Bkz. **Schmidt, Blake** (2009) 'In Nicaragua, Opposition Sees an End Run', *New York Times*, 2009, <<https://www.nytimes.com/2009/11/16/world/americas/16nicaragua.html>>, i.a.d. 22.9.2019; **Maldonado, Carlos Salinas** (2010), 'Corte Aprueba Reeleccion de Ortega', *Condifencial*, <<https://elfaro.net/es/201009/internacionales/2577/Corte-aprueba-reelecci%C3%B3n-de->>, i.a.d. 22.9.2019.

¹⁷² Bunun, söz konusu yargıçların, ulusal polis şefine, polis kuvvetinin üyelerini soruşturmak ve görevden almak gibi yetkiler veren bir kanunu anayasaya aykırı yürürlükten kaldırmasının bir sonucu olduğu ifade edilmektedir. Landau'ya göre söz konusu görevden almalar da meşru değildir. Çünkü ilgili dönemde Kongre'nin yargıçları impeachment vasıtasıyla görevden alma yetkisi yoktur. Bkz. **Landau, David** (2015) "Honduras: Term Limits Drama 2.0 - how the Supreme Court declared the Constitution Unconstitutional", *ConstitutionNet*, <<http://constitutionnet.org/news/honduras-term-limits-drama-20-how-supreme-court-declared-constitution-unconstitutional>>, i.a.d.22.9.2019.

¹⁷³ **Landau** (2015); **Landau/Roznie/Dixon** p.12.

durumunda muhalefetin iktidara gelme şansının ortadan kalkacağını, başkanın iktidarı elde ederek kuvvetler ayrılığını ortadan kaldıracığını iddia ederek anayasa değişikliğinin anayasaya aykırı olduğu gerekçesiyle Ekvador Anayasa Mahkemesi'ne başvurmuştur. Fakat Mahkeme, yukarıda ifade edilen gerekçeleri kullanarak değişikliği anayasaya uygun bulmuş ve başkanın dönem sınırını kaldırmıştır¹⁷⁴.

Kosta Rika'da ise başkan Arias, kendi durumunu, Ortega'nın (Nikaragua) ile karşılaştırılması ile ilgili sorulara yanıt olarak şu cevabı vermiştir: *Nikaragua'da yargı bağımsızlığı yok, çünkü yargıçlar siyasi partilere ait ve onların taleplerine cevap veriyor... Yani biz karşılaştırılabilir iki örnek değiliz. Her iki (mahkeme) karar(ı) tamamıyla farklı. Nikaragua'da müzakere yok, tartışma yok ya da derinlemesine bir analiz yok. Biz farklı kurumlarız. Burada, biz Anayasa ile garanti altına alınmış, tamamıyla bağımsız bir yargı organına sahibiz*". Buna karşın Martinez-Barahona, açıkça bir politik kabulleri yoksa ve doğrudan partiler tarafından atanmıyorlarsa da Kosta Rika'daki Yüksek Yargı üyelerinin zımni olarak partiler ile ilişkili olduğunu ifade etmektedir¹⁷⁵.

Son olarak şu açıkça belirtilmelidir ki yüksek yargı hâkimlerinin vermiş olduğu kararların salt mevcut siyasi iktidarın lehine olması, o kararın meşru olmadığı anlamına gelmez. Yargıçların anayasayı yorumlama yöntemleri farklı olabilir. Bununla birlikte *tek bir kişinin seçilme hakkını korumak amacıyla* anayasacılığın temeli olan kuvvetler ayrılığının, demokratik toplumun ve temel hak ve özgürlüklerin ortadan kaldırılması sonucunun ortaya çıkması, bu kararın niteliği ve amacı hakkında bilgi verir. Bu noktada kararların ortaya çıkardığı sonuçlar incelenmelidir. Şöyle ki incelenen ülkelerden Nikaragua, Ekvador, Honduras ve Bolivya'da başkanın görev süresi üzerindeki sınır tamamen kaldırılmıştır. Kosta Rika'da ise –her ne kadar yargıçların bağımsızlığı yönünde tartışmalar bulunmakta ise de– yargıçların kararı, 1949 Anayasası'nda gerçekleştirilen 1969 değişikliğinin anayasaya aykırı olduğudur. Söz konusu değişiklik, başkanın aralıklı tekrar seçilme¹⁷⁶ kuralının değiştirilerek başkanın yalnızca tek dönem için seçilmesidir. Mahkeme, işte bu 1969 değişikliğini kurucu iktidarın iradesine aykırı bulmuş ve 1949'daki ilk tercihin, yani kurucu iktidarın tercihinin, geçerli olmasını sağlamış-

¹⁷⁴ Landau/Roznie/Dixon, p. 10.

¹⁷⁵ Martinez-Barahona, p. 298; Zira Arias'ın yakınlarından eski kültür bakanı otobiyografisinde ifade etmektedir ki, 2000 yılında ilk kez Anayasa Mahkemesi'ne başvuruda bulunduğu dört hâkimden lehine karar vermesi için söz aldığını fakat bunlardan birinin sözünden durmadığından şikâyet ettiğini ifade etmektedir. Bkz. Martinez-Barahona, p. 297.

¹⁷⁶ Bkz. Başlık "B. Görev Sınırının Farklı Anayasal Görünümleri ve Optimal Görev Süresini Tespit Etmek", 2. grup.

tır. Dolayısıyla Kosta Rika Anayasa Mahkemesi'nin kararı, sonuç itibarıyla anti demokratik ya da kuvvetler ayrılığını ortadan kaldıran bir karar olmaktan uzak görünmektedir. Zira Freedom House verileri de bunu doğrulamaktadır. 2019 itibarıyla Honduras, Ekvador ve Bolivya kısmi özgür ülkeler arasında yer almakta iken Nikaragua özgür olmayan ülkeler arasındadır. Kosta Rika ise 100 üzerinden 91 ülke puanı ile demokratik ülkeler arasında üst sıralardadır¹⁷⁷.

Dolayısıyla Kosta Rika'daki yüksek yargı kararının anayasa değiştirme iktidarının kötüye kullanılması örneği olarak kabul edilmesi konusunda tereddütler bulunmaktadır. Bununla birlikte Ekvador, Honduras, Bolivya ve Nikaragua'daki yüksek yargı kararlarının hem süreç, hem iktidarın yargıya yönelik baskısı ve kontrolü hem de kararın sonucu itibarıyla bu tür örnekler olarak kabul edileceği kuşkusuzdur.

SONUÇ

Çalışmamızın önemli bazı sonuçları bulunmaktadır. Bunlardan ilki, her ne kadar bazı ülkelerin liderleri başkanların görev sürelerine sınır getirmenin demokrasi ve seçilme hakkı ile uyumlu olmadığını ileri sürmekte ise de, *dönem sınırı demokrasi, kuvvetler ayrılığı ve temel hak ve özgürlüklerin korunması düşüncesi ile uyumludur*. Zira sürekli iktidarda kalan görevli zaman içerisinde yozlaşma tehlikesi ile karşı karşıyadır. Uzun süreli iktidar otoriterleşme ile neticelenebilir. Ayrıca başkanın dönem sınırının bulunması, muhalefetin de iktidar olma ümitlerini artıracak böylelikle mevcut iktidarı devirmek için anayasa-dışı yollara tevessül etmeyecektir. İlaveten dönem sınırının tamamen ortadan kaldırıldığı ülkelerin seçimsel otoriter rejimler arasında gösterilmesi bu kanıyı güçlendirmektedir.

Çalışmanın bir diğer sonucu da şudur ki *devlet başkanları farklı anayasa değişiklik yöntemlerini kullanarak görevde kalmaya çalışmakta, kişisel arzularını anayasa değişikliği gerçekleştirerek meşrulaştırmaya çalışmaktadır*. Ancak bu anayasa değişiklikleri anayasacılık düşüncesine dayanmamakta, belirli kişi ve grupları iktidarda tutmaya devam etme amacı taşımaktadır. Yukarıda incelenen ülkelerde başkanların görev sınırını esnetmek ya da tamamen ortadan kaldırmak amacıyla *yeni anayasa yapılmakta, hükümet sistemi değiştirilmekte, görev süresi ile ilgili anayasa hükmü değiştirilmekte veya söz konusu karar yüksek yargı organlarının ilgili hükmü anayasaya aykırı bulması* vasıtasıyla elde edilmektedir. Ancak ilgili kısımda da ifade edildiği üzere, görev süresi ile ilgili her anayasa değişikliği anaya-

¹⁷⁷ Freedom in the World (2019) <<https://freedomhouse.org/report/freedom-world/freedom-world-2019/map>>. l.a.d. 24.9.2019.

sa değiştirme iktidarının kötüye kullanılması değildir. Muhalefet partileri ile uzlaşılması, tercih edilen görev süresi uygulamasının yaygın ülke uygulamaları içerisinde kabul edilmesi (*tek dönem kuralından iki dönem kuralına geçilmesi gibi*) ve yasama, yürütme ile yargı erkleri arasındaki denge ve denetleme mekanizmalarını yürütme lehine bozacak şekilde uzun olmaması kaydıyla anayasadaki görev süresi ile ilgili hükümler esnetilebilir. Aksi durumda ise anayasa değişikliğinin anayasa üstü değerlere ve kurucu iktidarın öngördüğü anayasal felsefeye aykırı olması söz konusudur. Peki, anayasa değiştirme faaliyetinin bu şekilde kullanılması engellenemez mi?

Anayasa değiştirme iktidarının kötüye kullanılma hallerinden biri olarak ifade etmeye çalıştığımız *kişisel çıkar sağlama amacıyla anayasa değişikliklerinin yapılmasının en tipik örneğini başkanın görev süresinin uzatmaya yönelik girişimler* oluşturmaktadır. Anayasa değiştirme iktidarı, kurucu gücün kendisine anayasa ile tanımlı olduğu bir haktır ve ancak anayasanın çizdiği sınırlar çerçevesinde kullanılabilir. Ülkeler anayasa değiştirme iktidarını kullanırken anayasanın kendilerine çizdiği sınırlara usul açısından uyumuş olsalar da asli kurucu gücün kurmuş olduğu anayasal düzeni etkisizleştirici ya da ortadan kaldırıcı bazı değişiklikler yapma yoluna gidebilmektedirler. İşte bu nitelikte yapmış oldukları anayasa değişikliği girişimleriyle kendilerine verilen değiştirme gücünü kötüye kullanmaktadırlar. *Bu kötü niyetli değişikliklerin önüne geçebilme noktasında en büyük yük yargı organlarının üzerindedir.* Fakat bu durumda da en önemli gereklilik *yargı organlarının bağımsızlığının tam olarak sağlanmış olmasıdır.* Aksi halde yargı organları bu kötüye kullanmayı önlemek yerine kötüye kullanılarak ortaya çıkarılmış olan anayasa değişikliklerine anayasaya uygunluk mührü vurmak suretiyle anayasa değişikliği lehine yargısal bir teminat sağlayacaktır. Bu nedenle incelenen ülke anayasa mahkemesi kararlarının da gösterdiği üzere, bir ülkede anayasa değişikliklerinin anayasaya aykırılığının anayasa mahkemelerince esas (içerik) yönünden denetlenebiliyor olması, anayasa değiştirme iktidarının kötüye kullanılmasını önlemede her zaman yeterli olmayacaktır. Anayasa değiştirme iktidarının kötüye kullanılmasının önlenmesi için elzem olan husus kanaatimizce, denetimi gerçekleştirecek olan yargı organının kurumsal yapısında ve bu faaliyeti yerine getirecek olan görevlilerde asli kurucu gücün anayasa ile ortaya koymuş olduğu anayasal düzene karşı saygının varlığıdır. Anayasa değişikliklerinin esas bakımından denetiminin öngörülmediği ülkeler açısından ise anayasa değiştirme iktidarının kötüye kullanılmasının önlenmesi için anayasa değiştirme iktidarını kullanan gücün vicdanına güvenmekten başka bir yolumuz bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

- Anayurt, Ömer** (2019) *Anayasa Hukuku Genel Kısım (Temel ilkeler, Kavram ve Kurumlar)*, Ankara, Seçkin Yayıncılık.
- Anayurt, Ömer/Ekinci, Ahmet** (2017) "Tek Yapılı Yürütme Esasına Dayalı Hükümet Sistemlerinde Başkan Yardımcılığı Kurumu ve 2017 Anayasa Değişikliği İle Getirilen Sistemde Cumhurbaşkanı Yardımcılığı Kurumu Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz", *Zafer Gören Armağanı*, Yetkin Yayınevi, s. 440-500.
- Arriola, Leonardo R** (2013) "Capital and Opposition in Africa Coalition Building in Multi-ethnic Societies", *World Politics*, Vol: 65, No: 2, pp. 233-272.
- Baturo, Alexander** (2010) "The Stakes of Losing Office, Term Limits and Democracy", *British Journal of Political Sciences*, Vol: 40, No: 3, pp. 635-662.
- Bernal, Carlos** (2013) "Unconstitutional Constitutional Amendments in the Case Study of Colombia: An Analysis of the Justification and Meaning of the Constitutional Replacement Doctrine", *International Journal of Constitutional Law*, Vol: 11, No: 2, pp. 339-357.
- Berntzen, Einar/ Holvik Skinlo, Tor-Einar** (2010) "Peru and the Fujimori Presidential Breakdown in 2000: Continuismo Gone Bad", *Presidential Breakdowns in Latin America*, Ed. Llanos, Mariana/ Marsteintredet, Leiv, Palgrave MacMillian, pp. 197-213.
- Bircan, Çağatay/Saka, Orkun** (2019) "Lending Cycles and Real Outcomes: Costs of Political Misalignment", *BOFIT Discussion Papers*, 1/2019.
- Buquet, Daniel** (2007) "Entre la Legitimidad y la Eficacia: Reformas en Los Sistemas de Elección Presidencial en América Latina", *Revista Uruguaya de Ciencia Política*, 16/2007, pp. 35-49.
- Carey, John** (2003) "The Reelection Debate in Latin America", *Latin American Politics and Society*, Vol: 45, No: 1, pp. 119-133.
- Castella, Josep Maria/ Cleveland, Andreu, Sarah/Hyest, Jean-Jacques/Kang, Llwon/Otalora Malassis, Janine M/Tuori, Kaarlo** (2018) "Informe Sobre Los Límites a la Elección Parte I-Presidentes", *Comisión Europea Para la Democracia a Traves del Derecho*, Aprobado por la Comisión de Venecia en Su 11 Sesión Plenaria, 16 y 17 de Marzo de 2018.
- Cheeseman, Nic** (2010) "African Elections as Vehicles For Change", *Journal of Democracy*, Vol: 21, No: 4, pp. 139-153.
- Cheeseman, Nic** (2016) "Africa-Presidential Term Limits and the Third Term Tragedy", <<https://presidential-power.com/?p=4874>>, s.e.t.15.9.2019.
- Comision de Venecia** (2018) *Informe Sobre los Límites a la Elección, Part I Presidentes*, Centro de Estudios Constitucionales Tribunal Constitucional del Perú.
- De Luca, Miguel/Malamud, André** (2019) "¿Sigue Macri o Vuelve Cristina?", *El Estadista*, 2019, <<https://www.elestadista.com.ar/?p=15239>>, s.e.t.8.3.2019.

- Doğan, İlyas** (2017) “Türk Tipi Başkanlık Modeli Bağlamında 2017 Anayasa Değişikliğinin İrdelenmesi”, Dört Kitada Başkanlık Sistemi, Ed. Doğan, İlyas/Ünver, Serdar, Astana Yayınları, Ankara.
- Donnelly, Jack** (1995) İnsan Hakları, Yetkin Yayınları, Çev. Erdoğan Mustafa/Korkut, Levent, Ankara.
- Ekinçi, Ahmet** (2019) “Latin Amerika Ülkelerinde Başkanın Sorumluluğunu İşletmek İçin Parlamentoların Kullandığı Araçlar”, TBB Dergisi, 144. Sayı, ss. 13-58.
- Erikson, Robert S.** (1971) “The Advantage of Incumbency in Congressional Elections”, *Polity*, Vol: 3, No: 3, pp. 395-405.
- Eze, Kevin** (2016) “The Efficacy of Presidential Term Limits”, Discussion Papers, Mandela Institute for Development Studies Youth Dialogue, 3-4 August 2016, Tanzania.
- Gayosso, Ramiro Daniel Sanchez/Cadena, Alberto Escamilla** (2017) “La Interrupcion del Mandato Presidencial en America Latina (1992-2016)”, *POLIS*, Vol: 13, No: 1, pp. 47-84.
- Ginsburg, Tom/Melton, James /Elkins, Zachary** (2011) “On the Evasion of Executive Term Limits”, *William and Mary Law Review*, Vol: 52, No: 6, 2011, pp. 1807-1872.
- Gören, Zafer** (2017) Anayasa Hukuku, Yetkin Yayınları, Ankara,
- Gözler, Kemal** (2011) Anayasa Hukukunun Genel Teorisi-Cilt I, Ekin Kitabevi, Bursa.
- Gözler, Kemal** (2016) 1982 Anayasası Hâlâ Yürürlükte Mi? Anayasasızlaştırma Üzerine Bir Deneme (Versiyon 4), <<http://www.anayasa.gen.tr/anayasasizlastirma-v4.pdf>> s.e.t. 08.01.2020.
- Gözler, Kemal** (2019) Türk Anayasa Hukuku, 3. Baskı, Ekin Kitabevi, Bursa, 2019.
- Hamilton, Alexander** (2008) *Federalist Papers No: 72*, Ed. Goldman, Lawrence, *Federalist Papers*, Oxford World's Classics, Oxford University Press, 2008.
- Heper, Metin/Keyman, Fuat** (1998) “Duble-Faced State: Political Patronage and the Consolidation of Democracy in Turkey”, *Middle Eastern Studies*, Vol: 34, No: 4, pp. 259-277.
- Hirschl, Ran** (2000) “The Political Origins Judicial Empowerment through Constitutionalization: Lessons from Four Constitutional Revolutions”, *Law and Social Inquiry*, Vol: 25, No: 1.
- Hualde, Alejandro Perez** (2013) “Las Reecciones y Su Limite: Periodicidad y Alternancia”, *Paraná Eleitoral*, Vol: 2, pp. 131-162.
- Kaboğlu, İbrahim** (2019) “Bir kimse en fazla iki defa cumhurbaşkanı seçilebilir”, *Birgün Gazetesi*, <<https://www.birgun.net/haber/bir-kimse-en-fazla-iki-defa-cumhurbaskani-secilebilir-266533>>, s.e.t.21.9.2019.
- Kuzio, Taras** (2003) “The 2002 Parliamentary Elections in Ukraine: Democratization or Authoritarianism?”, *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, Vol: 19, No: 2, pp. 24-54.

- Landau, David** (2013) “Abusive Constitutionalism”, University of California Davis Law Review, Vol: 47, No: 1.
- Landau, David** (2015) “Honduras: Term Limits Drama 2.0 - how the Supreme Court declared the Constitution Unconstitutional”, *ConstitutionNet*, <<http://constitutionnet.org/news/honduras-term-limits-drama-20-how-supreme-court-declared-constitution-unconstitutional>>, s.e.t.22.9.2019.
- Landau, David/Roznai, Yaniv/Dixon, Rosalind** (2019) “Term Limits and the Unconstitutional Constitutional Amendment Doctrine: Lessons From Latin America”, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3208187, s.e.t.10.10.2019.
- Linz, Juan J** (1995) “Başkanlık Sisteminin Tehlikeleri”, Çev. Ergun Özbudun, Demokrasinin Küresel Yükselişi, Ed. Diamon, Larry/Plattner, Marc F. Yetkin Yayınları, ss. 143-160.
- Lorusso, Marilisa** (2012) “The 2012 Armenian Parliamentary Elections: Implications for Armenian Foreign Policy”, Istituto Affari Internazionali, IAI WORKING PAPERS 12 | 14 – May 2012, s. 1-12.
- Mainwaring, Scott** (1993) “Presidentialism, Multipartism, and Democracy: The Difficult Combination”, *Comparative Political Studies*, pp. 198-228.
- Maldonado, Carlos Salinas** (2010), “Corte Aprueba Reeleccion de Ortega”, *Condifencial*, <<https://elfaro.net/es/201009/internacionales/2577/Corte-aprueba-reelección-de->>, s.e.t. 22.9.2019.
- Maltz, Gideon** (2007) “The Case for Presidential Term Limits”, *Journal of Democracy*, Vol: 18, No: 1, pp. 128-142.
- Markarov, Alexander** (2016) “Semi-presidentialism in Armenia”, *Semi-presidentialism in the Caucasus and Central Asia*, Ed. Elgie, Robert/Moestrup, Sophia, Palgrave Macmillian, pp. 61-91.
- Martinez-Barahona, Elena** (2012) “Constitutional Courts and Constitutional Change: Analysing the Cases of Presidential Re-Election in Latin America”, *New Constitutionalism in Latin America-Promises and Practices*, Ed. Nolte, Detlef/ Schilling-Vacaflor, Almut, Ashgate Publishing, pp. 289-312.
- Onaindia, Jose Miguel** (2009) “Separacion de Poderes y Facultades Legislativas del Presidente”, Buenos Aires, Argentina, Universidad de Buenos Aires (UBA).
- Orias, Ramiro** (2019) “La Reeleccion de Indefinida de Daniel Ortega ante la CIDH”, *Justicia en las Americas*, 2019, <<https://dplfblog.com/2019/02/21/la-reeleccion-indefinida-de-daniel-ortega-ante-la-cidh/>>, s.e.t.21.9.2019.
- Özbudun, Ergun** (2017) *Türk Anayasa Hukuku*, Yetkin Yayınları, Ankara.
- Paturyan, Yevgenya Jenny** (2015) “The 2015 Referendum in Armenia”, *East European Quarterly*, Vol: 43, No: 4, pp. 293-301.
- Penfold, Michael/ Corrales, Javier/Hernandez, Gonzalo** (2014) “Los Invencibles: La Reeleccion Presidencial y Los Cambios Constitucionales en America Latina”, *Revista Ciencia Politica*, Vol: 34, No: 3, pp. 537-559.

- Posner, Daniel N/ Young, Daniel** (2007) “The Institutionalization of Political Power in Africa”, *Journal of Democracy*, Vol: 18, No: 3, pp. 126-140.
- Posner, Daniel/ Young, Daniel** (2018) “Term Limits-Leadership, Political Competition and the Transfer of Power”, *Institutions and Democracy in Africa*, Ed. Cheeseman, Nic Oxford University Press, pp. 260-277.
- Resnick, Danielle** (2014) “Compromise and Contestation: Understanding the Drivers and Implications of Coalition Behaviour in Africa”, *Journal of African Elections*, Ed. Kadi-ma, Denis Vol: 13, No: 1, EISA, pp. 43-65.
- Rivera, Jose A.** (2011) “La Reeleccion Presidencial en el Sistema Constitucional Boliviano”, *Revista Boliviana. de Derecho*, No: 12, pp. 10-29.
- Roznai, Yaniv** (2017) “Amendment Power, Constituent Power and Popular Sovereignty: Linking Unamendability and Amendment Procedures”, *The Foundations and Traditions of Constitutional Amendment* Ed. Albert, Richard/ Contiades, Xenophon/Fotiadou Alkmene, Hart Publishing.
- Sanchez, Ilka Treminio** (2015) “Las Reformas a la Reeleccion Presidencial del Nuevo Siglo en America Central-Tres Intentos de Reforma y Un Golpe de Estado”, *Politica y Gobierno*, Vol: 22, No: 1, 2015, pp. 147-143.
- Sayarı, Sabri** (2014) “Interdisciplinary Approaches to Political Clientelism and Patronage in Turkey”, *Turkish Studies*, Vol: 15, No: 4, pp. 655-670.
- Schmidt, Blake** (2009) “In Nicaragua, Opposition Sees an End Run”, *New York Times*, 2009, <<https://www.nytimes.com/2009/11/16/world/america/16nicaragua.html>>, s.e.t. 22.9.2019.
- Serrafero, Daniel** (2010) “Reeleccion Presidencial en America Latina: Evolucion y Situacion Actual”, *Comunicacion del Academico Mario D. Serrafero en Sesión Privada de la Academia Nacional de Ciencias Morales y Politicas*, el 25 de Agosto de 2010, Buenos Aires.
- Serrafero, Mario D.** (2011) “La Reeleccion Presidencial Indefinida en America Latina”, *Revista de Instituciones Ideas y Mercados*, No: 54, pp. 225-259.
- Sevinç, Murat** (2018) “Hayret Verici Bir ‘Anayasa’ Yorumu”, <<http://www.diken.com.tr/hayret-verici-bir-anayasa-yorumu/>>, 2018, s.e.t.21.9.2019.
- Shugart, Matthew Soberg** (2005) “Semi-Presidential Systems: Dual Executive and Mixed Authority Patterns”, *French Politics*, Vol: 3, pp. 323-351.
- Shugart, Matthew Soberg/ Carey, John** (1992) *Presidents and Assemblies, Constitutional Design and Electoral Dynamics*, Cambridge University Press New York, 1992.
- Tull, Denis M/Simons, Claudila** (2017) “The Institutionalisation of Power Revisited: Presidential Term Limits in Africa”, *Africa Spectrum*, Vol: 52, No: 2.
- Tunç, Hasan** (2018) *Türk Anayasa Hukuku*, Gazi Kitabevi, Ankara.
- Tunç, Hasan/ Yavuz, Bülent** (2009) “Avantaj ve Dezavantajlarıyla Başkanlık Sistemi”, *TBB Dergisi*, Sa. 81, ss. 1-39.

- Waldron, Jeremy** (2012) *Constitutionalism: A Skeptical View*, <<https://scholarship.law.georgetown.edu/hartlecture/4/>>, I.a.d 08.01.2020.
- Whittington, Keith E.** (2003) "Legislative Sanctions an the Strategic Environment of Judicial Review", Oxford University Press and New York University School of Law, I- CON, Vol: 1, No: 3.
- Zovatto, Daniel** (2009) "La ola Releccionista en America Latina", La Nacion, <<https://www.lanacion.com.ar/opinion/la-ola-reeleccionista-en-america-latina-nid1161230>>, I.a.d. 15.9.2019.
- Zovatto, Daniel** (2014) "Reeleccion, Continuismo e Hiperpresidencialismo en AmericaLatina", Brookings, <<https://www.brookings.edu/es/opinions/reeleccion-continuismo-ehiperpresidencialismo-enamerica-latina/>>, s.e.t. 15.9.2019.

Mahkeme Kararları

- AİHM Kararı**, Gitonas ve Diğerleri vs. Yunanistan, Başvuru No: 18747/91; 19376/92; 19379/92.
- Ame-İHM Kararı**, Yatama vs. Nicaragua, Judgment of June 23, 2005 (Preliminary Objecti- ons, Merits, Reparations and Costs).
- Ame-İHM Kararı**, Caso Luna Lopez vs. Honduras, Fondo, Reparaciones y Costas, Sentencia de 10 de Octubre de 2013, Serie C No: 269,
- Bolivya Çokuluslu Anayasa Mahkemesi (Tribunal Constitucional Plurinacional) Kararı**, (2017), Sentencia 0084/2017, 28 Noviembre de 2017.
- Kolombiya Anayasa Mahkemesi Kararı** (2010) Sentencia: C141/2010.
- Türk Anayasa Mahkemesi Kararı**, Esas No:2008/16 Karar No:2008/116

İnternet Kaynakları

1961 Venezuela Anayasası,

<<http://americo.usal.es/oir/legislatura/normasyreglamentos/constituciones/Venezuela1961.pdf>>, s.e.t. 19.9.2019.

1979 Peru Anayasası,

<<http://www4.congreso.gob.pe/comisiones/1999/simplificacion/const/1979.htm>>, s.e.t. 19.9.2019.

1993 Peru Anayasası,

<<https://www.cijc.org/es/NuestrasConstituciones/PER%C3%9AConstitucion.pdf>>, s.e.t. 19.9.2019.

2004 Bolivya Anayasası, <<https://www.lexivox.org/norms/BO-CPE-20040413.html>>, s.e.t. 19.9.2019.

- 2009 Bolivya Anayasası**, <https://www.oas.org/dil/esp/Constitucion_Bolivia.pdf>, s.e.t. 19.9.2019.
- BBC**, “Bolivia President Evo Morales 'Loses' Fourth Term Bid”, <<https://www.bbc.com/news/world-latin-america-35628093>>, s.e.t. 19.9.2019.
- BBC**, “Bolivia Court Allows President Evo Morales To Seek Fourth Term”, <<https://www.bbc.com/news/world-latin-america-42161947>>, s.e.t. 30.3.2019.
- BBC News**, “Serzh Sargsyan: Armenian PM resigns after days of protests”, <<https://www.bbc.com/news/world-europe-43868433>>, s.e.t. 20.9.2019.
- BBC News**, “Obama: Nobody should be president for life”, <<https://www.youtube.com/watch?v=sjaY6ybk178>>, s.e.t. 12.10.2019.
- BBC News**, “Armenia election: PM Nikol Pashinyan wins by landslide”, <<https://www.bbc.com/news/world-europe-46502681>>, s.e.t. 20.9.2019.
- CNN TÜRK**, “CHP'de olağan şüpheliler kim? Kumpasçıyı kim koruyor, amaçları neydi? - Gece Görüşü 28.11.2019”, <<https://www.youtube.com/watch?v=QhsHIXYHe7s>>, s.e.t. 08.01.2020.
- DW**, “Armenian parliament elects protest leader Nikol Pashinyan prime minister”, <<https://www.dw.com/en/armenian-parliament-elects-protest-leader-nikol-pashinyan-prime-minister/a-43697066>>, s.e.t. 20.9.2019.
- Freedom in the World** (2019), <<https://freedomhouse.org/report/free-dom-world/freedom-world-2019/map>>, s.e.t. 24.9.2019.
- T.C Cumhurbaşkanlığı**, <<https://www.tccb.gov.tr/receptayyiper-dogan/biyografi/>>, s.e.t. 14.10.2019.
- The Guardian**, “Armenian protester stake to streets again as talks break down”, <<https://www.theguardian.com/world/2018/apr/25/armenia-calls-for-new-rally-after-talks-on-replacing-prime-minister-halted>>, s.e.t. 20.9.2019.
- Reuters**, “Ruling party wins Armenian parliamentary vote”, <<https://www.reuters.com/article/us-armenia-election/ruling-party-wins-armenian-parliamentary-vote-idUSKBN1740ZI>>, s.e.t. 20.9.2019.